

פרק ששי: ההגירה ממזרח אירופה ושאלת השמיטה

בנוסף לדיונים המעשיים הנזכרים, שלא זכו ברובם לדיון פומבי, זכתה שאלת השמיטה, במהלך שנת תרמ"ב, לדיון פומבי תיאורטי, בשל גל ההגירה הגדול שפקד את יהדות מזרח אירופה. דיון זה חשוב במידה רבה גם כרקע לפולמוס השמיטה שיתעורר לקראת שמיטה תרמ"ט. להבנת העניין יש לעמוד תחילה על הרקע להגירה זו.

במהלך המאה ה-19 גדלה האוכלוסייה היהודית במזרח אירופה בשיעורים עצומים. בשנת 1800 מנתה האוכלוסייה היהודית בקיסרות הרוסית בין 1 ל-1.2 מליון נפש בקירוב, ואילו לקראת סוף המאה ה-19 נמנו בה יותר מ-5 מליון יהודים. יהדות גליציה גדלה גם היא בתקופה זו מכ-250,000 נפש בשנת 1800, ליותר מ-800,000 נפש לערך בשנת 1900. גם יהדות רומניה גדלה בתקופה זו מכמה עשרות אלפים בראשית המאה ה-19 ועד כ-267,000 נפש בסופה. בד בבד, פגעו תהליכי התיעוש והעיור במקורות הפרנסה היהודיים המסורתיים, המסחר והמלאכה. גודלה של האוכלוסייה והשינויים במבנה ההתיישבות המסורתית הובילו למצוקה כלכלית אדירה ולעוני קשה ואילצו את ההמונים לחפש מקורות קיום בארצות אחרות. פיתוחם של אמצעי התחבורה המהירים, הרכבות ואניות הקיטור, יצרו אפשרויות הגירה חדשות. פרעות ורדיפות מצד השלטון, שביקש להסיח את הדעת מן המצב הכללי הקשה על ידי האשמת היהודים בו, היו גורמים מאיצים לתהליך ההגירה.²⁰⁶

ההגירה היהודית מהאימפריה הרוסית החלה בראשית שנות ה-70 המאה ה-19. בשנים תר"ל-תר"מ (1870-1880) היגרו מרוסיה כ-10,000 יהודים, רובם לארצות הברית שהייתה נתונה בתהליך גשוג כלכלי וקלטה מהגרים רבים מאירופה. לאחר רציחתו של הצאר אלכסנדר השני בידי מהפכנים, והמלכת בנו אלכסנדר השלישי, באדר ב' תרמ"א (מרץ 1881), החלו פוגרומים ביהודי דרום תחום המושב. הפרעות החלו בשלהי ניסן תרמ"א (אפריל 1881) ותוך זמן קצר הקיפו את כל אוקראינה, ואף מחוצה לה. עד סוף שנת 1883, נפגעו כ-225 מקומות יישוב ונגרם נזק של 9-10 מיליון רובל לערך לכ-60 אלף יהודים. בתוך גל הפרעות בלטו במיוחד הפרעות בוורשה בכסלו תרמ"ב (דצמבר 1881), בעת חג המולד הקתולי, ובבאלטה, בשביעי של פסח תרמ"ב (אפריל 1882).²⁰⁷ הפרעות לוו בשתיקת המשטר ואף בהאשמת היהודים במצבם ובקריאת אנשי שלטון ליהודים לעזוב את רוסיה. מציאות זו חיזקה מאד את מגמת ההגירה. המספר הרב של הפליטים והמהגרים עורר פולמוס בחברה היהודית בשאלה אם יש לחפש את הפתרון

206. אלרואי, אימיגרנטים, עמ' 14, 47, 48, 52; פנקס הקהילות: רומניה, עמ' יט.

207. לסקוב, המושבות, עמ' 351.

למצוקה היהודית ברוסיה עצמה, באמריקה, במערב אירופה או בארץ ישראל. בפולמוס זה מילאה העיתונות היהודית לגווניה תפקיד מרכזי.²⁰⁸ בין השנים תר"מ-תרע"ד (1914-1880) יהגרו ממזרח אירופה כשני מליון יהודים, רובם המוחלט לארצות הברית. חלק קטן מן המהגרים מצא את דרכו לארץ ישראל. רוב העולים הללו, שמנו כמה אלפים, עלו בצורה ספונטנית, ללא ארגון וללא הכנה מוקדמת. רבים מן הפליטים הללו נפלו למעמסה כבדה על היישוב בארץ, וחלקם פנה למוסדות המיסיון בארץ בתקווה לקבל מזון, תרופות ותעסוקה. המיסיון עשה מאמצים רבים אף להקים התיישבות חקלאית עבור הפליטים ו-25 משפחות אף התפתו לעבור ליישוב חקלאי שהקים המיסיון האנגלי, באדמות הכפר ערטוף, אשר ניצל את מצוקתם וניסה לנצרים.²⁰⁹ במקביל לעליה המבוהלת החלה התארגנות מתוכננת לעליה לארץ ולייסוד מושבות, על ידי גורמים שונים שהתאגדו באגודות בחו"ל לשם התיישבות בארץ.

יעדיה של ההגירה היהודית ממזרח אירופה ²¹⁰						
ארץ ישראל	דרום אפריקה	צרפת	קנדה	ארגנטינה	ארצות הברית	
60,000	50,000	80,000	60,000	100,000	1,700,000	1880-1914

ממדי ההגירה היהודית ממזרח אירופה לארצות הברית ²¹¹			
שנים	מספר המהגרים מהקיסרות הרוסית	מספר המהגרים מגליציה	מספר המהגרים מרומניה
1880-1870	8,500		
1890-1881	135,000		11,000 : 1898-1881
1900-1891	279,800	236,500 : 1910-1881	63,000 : 1914-1899
1910-1901	704,250		

208. לסקוב, שם, עמ' 360-352; אלרואי, המהפכה השקטה, עמ' 192-214; פרנקל, הפוליטיקה החדשה, עמ' 204-214.

209. לסקוב, שם, עמ' 353-355; בן-ארצי, המושבה העברית, עמ' 16; לנג, המאבק במיסיון, עמ' 63-87.

210. ראו אלרואי, המהפכה השקטה, עמ' 60, 65; הנ"ל, אימיגרנטים, עמ' 13.

211. שם.

מהם עזבו זמן קצר אחר כך בשל חבלי קליטה קשים	הגיעו	ההגירה מרוסיה בשנים 1882-1881
כ-5000 (כ-29%)	כ-17,000	לארצות הברית ²¹²
כ-50%	4,000-3,000	לארץ ישראל ²¹³

הגורמים שדחפו לעלייה לארץ ישראל ולייסוד מושבות בה פעלו ממניעים שונים.

היו כאלו שנדחפו לכך מכוח רעיונות לאומיים-דתיים, כרעיונותיו של הרב קלישר בזמנו, כשבנוסף לכך הם ראו בהגירה לארץ פתרון למצוקת יהודי מזרח אירופה. מגמה זו אפיינה כבר קודם הפרעות, אישים כמו הרב מרדכי אלישברג מבוויסק, הרב מרדכי גימפל יפה מרוז'ינוי ותלמידו ר' יחיאל מיכל פינס, והיא התבלטה לאחר הפרעות בפעילותו של הרב שמואל מוהליבר, אז רבה של ראדום.

אחרים חששו מאד מהפניית הפליטים לאמריקה, משום השפעתן של הרפורמה והחילוניות בארץ זו, וראו בהקמת מושבות בארץ על טהרת הקודש, פתרון מסוים לפליטים. מגמה זו אפיינה כמה גורמים חרדיים ביהדות מזרח אירופה וגם גורמים באורתודוקסיה הגרמנית, ובראשם הרב ד"ר עזריאל הילדסהיימר מברלין והרב ד"ר מאיר להמן ממיניץ.

במקביל התעוררה תנועה של משכילים יהודים שהתייאשו מן האפשרות להשתלב ברוסיה, או אף לתקן את מצבם של היהודים ברוסיה, והגיעו למסקנה שהיהודים כעם בלי ארץ נשואים יסוד זו ושנוא בכל מקום, ומתוך כך חזרו להתעניין במורשת היהודית והחליטו לנסות להגשים בארץ ישראל חברת מופת, הבנויה על ערכים חברתיים ולאומיים מודרניים ומשולבת במסורת של שיבת ציון. חברה זו אמורה להבנות על בסיס מושבות יהודיות חקלאיות שעתידות להיות המצע של התיישבות המונים יהודית. מגמה זו אפיינה אישים כמו ד"ר יהודה ליב פינסקר, משה ליב לילינבלום (מל"ל) והסופר יהודה ליב לבנדה, וכן מייסדי תנועת ביל"ו.

היו גם כאלו שנדחפו לעלות לארץ ממניעים כלכליים ומנימוקים מעשיים, כמו מחירי הנסיעה לארץ לעומת לארצות הברית, אכזבות חלק מן המהגרים לאמריקה, ושמעות שונות ומשונות על תמיכה לבאים ארצה.²¹⁴

212. לסקוב, המושבות, עמ' 353.

213. קניאל, ממדי הירידה, עמ' 118-119; לסקוב, שם, עמ' 354.

214. ראו אליאב, אהבת ציון, עמ' 190-196; לסקוב, המושבות, עמ' 352-360.

במסגרת דיונים אלו עלתה מדי פעם גם סוגיית המצוות התלויות בארץ. כמה גורמים תייתיים ראו בהפניית ההגירה לארץ הזדמנות לחדש את קיום המצוות התלויות בארץ, ובכללן השמיטה. דוגמא לכך ניתן למצוא במאמרו הראשי של העיתון החרדי 'מחזיקי הדת', שיצא בלבוב, מיום ו' באב תרמ"א (29.7.1881) אשר קרא לפליטים "לעלות לארץ הקדושה ולעבוד את אדמתה אדמת הקודש [...] ויקיימו מצות התלויים בארץ שמיטה תרומות ומעשרות". קיום המצוות התלויות בארץ, ציין הכותב, ודאי יביא ברכה עד בלי די כדברי הנביא, "ואם ישראל יקיימו שמיטה יש תקווה כי יפקוד הש"י [השם יתברך] לגאלנו". בנימה זהירה יותר פרסם כמה שבועות קודם אחד מרבני רוסיה מאמר בו הדגיש את המצווה ליישב את ארץ ישראל בזמן-הזה, אך הזהיר על חובת שמירת דיני המצוות התלויות בארץ ובפרט השמיטה, שלא קל לשומרון, כתנאי בסיסי לקיום ההתיישבות.²¹⁵ גורמים אחרים, ובפרט מחוגים מערב-אירופים, שעסקו רבות בטיפול בפליטים, שללו את ההגירה לארץ בשל חששם הגדול שהתיישבות זו לא תצליח, בין היתר מנימוקים הקשורים במצוות התלויות בארץ. את המושבות החקלאיות היהודיות היו שיעדו במיוחד לאמריקה.²¹⁶ ב"ט בחשון תרמ"ב (11.11.1881), פרסם *The Jewish world* הלונדוני מאמר ראשי ששלל את ההגירה לארץ ישראל, בנימוק שהחובות שמטילות המצוות התלויות בארץ ובכללן השמיטה מונעות את האפשרות להתקיים כלכלית בארץ. היה זה העיתונאי אליעזר בן-יהודה, שעלה כחדשיים קודם לארץ, שפרסם בעיתון 'חבצלת' מאמר תגובה ובו דחה את הטענות, כשלגבי השמיטה טען ששמירת דיניה דווקא תועיל לכלכלת האיכרים, כיון שמנוחת האדמה בשנה השביעית תטיב את היבולים בשאר השנים,

215. "אך דבר אחד יש לדעת מאד מאד ושאינן להתברך בלבבנו ליישב א"י אם לא שנחליט בהסכם גמור לשמור מצות התלויות בארץ, היינו שביעית תרומות ומעשרות ועוד. וזה א"א [אי אפשר] כי אם עפ"י הוראת אדם גדול בתורה ובהוראה וביראת ה'. ואם כי לא דבר נקל הוא לקיים מצות התלויות בארץ, וכדאי [תא] ברכה ריש פ' ויקרא גבורי כח עושי דברו אר"י בשומרי שביעית הכתוב מדבר כו'; אבל בלא זה א"א לקוות בשום אופן להצליח בארץ אשר עיני ה' והשגחתו בה ביחוד, ומניעת גשמים והרבה מעוראות [מאורעות] מצוים בה בהשגחה עליונה והיא תלויה [ה] במצות הארץ; ע"כ א"א לעשות קאלניא בא"י ע"י עם ישראל המצוים ע"ז [על זה], אם לא להקדים ישיבת אדם גדול בהוראה שמה, ואחרי דברו ילכו בכל אשר יורם" (המגיד, ט' בתמוז תרמ"א (6.7.1881), עמ' 213). המו"ל, דוד גורדון, ציין שהכותב הוא "אחד מהרבנים הגאונים הגדולים היותר מצוינים בין אחב"י ברוסלאנד" וכי "מטעם שהזכיר במכתבו הפרטי אלינו, בל יחפוץ עוד לגלות שמו". יש לציין שדברים דומים עתיד לציין, ערב שמיטת תרמ"ט, הנצי"ב מוולוז'ין (ראו להלן בפרק אחד-עשר), וסביר שמדובר בו. יתכן שהרקע להעלמת שמו נבע מהמתיחות בין ישיבת וולוז'ין לשלטונות רוסיה באותה העת (ראו טמפפר, הישיבה, עמ' 216-217). המו"ל הוסיף ש"מובן הדבר כי אם יצא הענין לפעולת אדם תוסד הקאלאניע אי"ה לפי ד"ת [דין תורה], ועובדי האדמה יעשו ברצון טוב את המצוות התלויות בארץ" (שם, עמ' 214).

216. על ניסיונות ההתיישבות החקלאית באמריקה באותה עת, ראו שילה, סיסילי איילנד, עמ' 65-95.

והאיכרים גם יהיו פנויים בשנה זו להשתלם מבחינה רוחנית, דבר שימריץ אותם לעבודתם בשאר השנים.²¹⁷

הד ציבורי גדול במיוחד עוררו דברים שכתב קרל נטר, מייסד מקוה ישראל, בכ"ד באדר תרמ"ב (15.3.1882) אשר פורסמו זמן קצר אחר כך בעיתונות היהודית בעולם.²¹⁸ נטר היה מעורב עמוקות בסוגיית ההגירה. הוא הגיע בראשית שנת תרמ"ב (אוקטובר 1881) לעיר הגבול ברודי מטעם חברת כ"ח, כדי לסייע לפליטים הרבים שהתקבצו שם למאות ולאלפים, והיה מעורב בפעילותה של כ"ח, ששלחה באותה העת למעלה מ-1,500 מן הפליטים מברודי לארצות הברית.²¹⁹ נטר טען שבהתבסס על היכרותו את הארץ מקרוב, הארץ אינה מתאימה להתיישבות יהודית בהיקף גדול.²²⁰ כראיה לדבריו הוא ציין את קשייהן של מושבות הנוצרים בארץ ואת כישלונה של פתח תקוה, כשהוא תולה זאת בשורה של בעיות ובראשן חסרון אדמה טובה ופנויה, אקלים חם, מערכת מיסוי מכבידה ומושחתת, בעיות ביטחון ואף חשש מכך שעלייה המונית לארץ ישראל תעורר גל אנטישמיות נוצרי. נטר מנה מספר נימוקים נוספים לשלילת הפניית ההגירה לארץ, כשבין היתר הוא ציין ש"מצות התורה על עבודת אדמה בארץ ישראל. מעשר ושמיטה, הטובות מאד אם כל יושבי הארץ ישמרום, רעים לעובד האדמה עתה".

מסתבר שמעבר להתרשמותו הבלתי-האמצעית של נטר מביקורו בארץ בחורף תרמ"א, הוא הושפע גם ממידע שקיבל מד"ר שאפיר. ד"ר שאפיר, שליח חברת כ"ח, שהגיע לברודי עוד קודם לנטר, טיפל כרופא בפליטים הרבים שהגיעו לעיר ובארגון שליחת חלקם לאמריקה.²²¹ למרות מדיניותה הכללית של כ"ח שלא להפנות את הפליטים לארץ, מתברר שראשי כ"ח בפאריז שקלו בכל זאת להפנות חלק קטן מילדי הפליטים למקוה ישראל ואולי אף ליסוד בתי ספר למלאכה ולחינוך בערי הארץ עבור פליטים נוספים, אולי

217. חבצלת, י' בכסלו תרמ"ב (2.12.1881), עמ' 62. על עמדה שונה של בן-יהודה, טרם עלייתו לארץ, ראו להלן, הע' 296.

218. *Jewish Chronicle*, 24.3.1882, pp. 6-7; חבצלת, כ"ז בניסן תרמ"ב (16.4.1882), עמ' 2; כתבים, 40.

219. פרנקל, הפוליטיקה החדשה, עמ' 188.

220. יש לציין שנטר לא שלל לחלוטין התיישבות בארץ. חודשים ספורים לאחר משלוח מכתבו המפורסם הציע נטר לברון רוטשילד תוכנית להתיישבות חקלאית יהודית בארץ ישראל. נראה אפוא שנטר דבק במטרתו להמשיך בטיפוח עבודת האדמה בארץ ישראל, אך רק על ידי מעטים שהוכיחו יכולת מקצועית (שילה, עליית המונים, עמ' 109), וכפי שכתב למייסד ראשון לציון, זלמן דוד לבונטין: "דווקא מפני שרעיון התיישבות יהודים בא"י יקר לי מאוד [...] הלכתי לברודי לשלוח לאמריקה את היהודים העניים הבורחים מן הפוגרומים ברוסיה. על יסוד כזה אי אפשר לבנות מה שנחוץ לנו לבנות כאן" (לבונטין, לארץ אבותינו, עמ' 81-82; קלנר, למען ציון, עמ' 168).

221. פרנקל, הפוליטיקה החדשה, עמ' 187.

בהשפעתו של יחיאל ברי"ל. בטבת תרמ"ב (ינואר 1882) אף נשלח ד"ר שאפיר מברודי לארץ, ללוות 28 נערים מן הפליטים, שהופנו למקוה ישראל.²²² אלא שד"ר שאפיר התאכזב מן המציאות אותה פגש במקוה ישראל ובארץ בכלל. בדיווח על שיחה שניהל ד"ר שאפיר, במקוה ישראל, בו' בשבט תרמ"ב (26.1.1882), עם ר' אליעזר מרדכי אלטשולר ויצחק דב ברימן, שני שליחים של אגודת 'יסוד המעלה' מסובלק שבליטא, צויין שד"ר שאפיר "הניא את לבכם מלכונן מושבות בארץ הצבי, אמעריקא לכו ופה לא תבואו היה מדברו האחרון".²²³ שני השליחים עצמם דיווחו כי "מנהלי בית הספר" (כנראה שמואל הירש וד"ר שאפיר) טענו בפניהם שחוסר ההצלחה של בית הספר נובע מחוסר התאמה ומחוסר רצון לעבוד את הקרקע, וגם מקשיים שמציבים הרבנים וההלכה, וכפי שתיארו השליחים בביקורת:

וגם אותנו יעצו לאמור: למה לכם לבא לתור הארץ, אמעריקא לכו ושם תתפרנסו ממסחור כאשר אהבתם. וגם הרבו לשפוך בוז ולהג על רבני ארץ ישראל על כי יכריחום לנהוג שם מצות התלויות בארץ כמו שביעית ומעשרות; ואמרו עפ"י שיקול דעתם כי הארץ תשחת מפני השביעית ועוד הרבה דברי הבל ושטות אשר כדאי יותר להסתירם מלגלותם.²²⁴

222. בכ"ט בכסלו תרמ"ב (21.12.1881) כתב ברי"ל לזלמן דוד לבונטין, שכי"ח קיבלה את הצעתו לשלוח כ-50 איש מברודי לעבודה חקלאית במקוה ישראל, כדי לבחון אפשרות הושבת 'עוד עובדי אדמה באה"ק'. כפי שציין יבנאלי יתכן "שהשתדלותו של בריל עוררה את חכ"ח לשלוח את 28 הנערים (בראשונה דובר על 52) למקוה ישראל" (יבנאלי, ספר הציונות, א, עמ' 270. וראו הדיווח בעיתונו של ברי"ל (הלבנון, ו' בשבט תרמ"ב (26.1.1882), עמ' 30) שחברת כ"ח לקחה תחת חסותה כ-50 נערים. 28 מתוכם נשלחו בלויית ד"ר שאפיר למקוה ישראל ועוד 25 מטופלים על ידה בברודי עד שיגדלו וישלחו גם כן למקוה ישראל.

223. מדיווחו של יעקב גולדמן מירושלים, בג' באדר תרמ"ב (הצפירה, כ"ג באדר תרמ"ב (14.3.1882), עמ' 75). דיווח על שליחותו של ד"ר שאפיר. ראו חבצלת, ט"ו בטבת תרמ"ב (6.1.1882), עמ' 99-100; עברי אנכי, ט"ו בטבת תרמ"ב (6.1.1882), עמ' קלט; המליץ, י"ט בטבת תרמ"ב, (12.1.1882), עמ' 15. במכתב שכתבו ביום ביקורם במקוה ישראל ציינו השליחים דברים דומים משם שמואל הירש וד"ר שאפיר (דרויאנוב, מימים ראשונים, א, עמ' 162-163).

224. המגיד כ' בסיון תרל"ב (7.6.1882), עמ' 181. הכותבים דחו שם לחלוטין את טענות המנהלים. לדבריהם לו הייתה כ"ח משקיעה את הממון הרב שהשקיעה בבית הספר, בקניית אדמות להתיישבות למי שחפצים לעבוד בחקלאות במקום בהקמת בית ספר שאינו מכשיר את בוגריו כראוי ואינו יכול לספק להם עבודה בארץ, "היו כיום הרבה מאות משפחות ישראל המתפרנסים מעבודת הארץ". התייחסות לביקורת של הירש על חובת שמירת השמיטה עולה גם ממכתבם של השליחים לחברי האגודה בסובלק, ראו לעיל הע' 201.

ד"ר שאפיר חזר אחר כך לפריז, וככל הנראה מסר שם לנטר את רשמיו מארץ ישראל, ועליהם, בין היתר, התבסס כנראה נטר במאמרו, בפרט בנוגע למצוות התלויות בארץ.²²⁵

מאמרו של נטר זכה לתגובות רבות מצד מצדדי העלייה לארץ, שדחו רבות מטענותיו. חלק מן המגיבים לא התייחסו כלל לטענות נטר בנוגע למצוות התלויות בארץ ונראה שלא ראו בכך בעיה משמעותית. אחרים ראו בטענות אלו טענות דחויים מעיקרן, כך, רי"ד פרומקין קבע בקצרה, במאמר תגובה, ש"המעשר והשמיטה לא יכבדו על עובדי האדמה".²²⁶ כמה כותבים הזכירו את שבייתה של פתח תקוה בשמיטה, אך לא תלו בכך כלל את כישלונה, שנומק בניהול כושל, בהגעתם של אנשים לא מתאימים, בסכסוכים פנימיים ובחוסר מקצועיות בעבודת האדמה. אֶזְכוּר השביתה בשמיטה הובא בעיקר כדי לבאר מדוע כרגע לא נעשים ניסיונות לחדש את העבודה בפתח תקוה, וצויין שמייסדיה עמלים במרץ לחדש את פניה לאחר השמיטה.²²⁷ אדרבה, במידה כזו או אחרת נמצאה שנת השמיטה כהזדמנות להתארגנות לקראת יישובה של המושבה מחדש במתכונת מתוקנת, לאחר שיוסרו ממנו הגורמים השליליים שהביאו לחורבנה הזמני. יש לציין שגם

225. יבנאלי, הציונות, א, עמ' 271. יבנאלי ציין שם שבמאמר שכתב פרץ סמולנסקי ב'השחר' אחר פרסום מאמרו של נטר הוא ביקר בחריפות את כ"ח אשר "שכיריה נעטערו ושפיר [...] יצאו להסית ולהדיח את ישראל במשאות שוא אשר נשאו על ארץ ישראל למען הדיח את אחינו ממנה". עוד על הביקורת הנוקבת של סמולנסקי על נטר בעניין, ראו פרנקל, הפוליטיקה החדשה, עמ' 206-207.

226. חבצלת, ד' באייר תרמ"ב (23.4.1882), עמ' 196. זרח ברנט, ממייסדי פתח תקוה, תיאר באופטימיות רבה את יכולת ההתיישבות בארץ (והתעלם לחלוטין מן הקשיים שעברו על פתח תקוה), כשהוא מציין בתחילת דבריו בפשטות ש"בשנה זו אוכל לנוח מעבודה מעט יען שנת השמיטה היא לי בעבודת האדמה בארץ קדשנו" (המגיד, ה' בתשרי תרמ"ב (29.9.1881), עמ' 316-317), ובנימוקים דומים דחה גם את טענות נטר. ראו המגיד, כ"ט באלול תרמ"ב, (13.9.1882), עמ' 293-294.

227. ראו ברי"ל, יסד המעלה, עמ' 155-160; רי"מ פינס, 'מאמר ראשי: תת כבוד להאמת', הלבנון, כ"ט באייר תרמ"ב (18.5.1882), עמ' 137-139; ו' הרצברג, 'מאמר ראשי: מכתב גלוי אל האדון קארלס נעטטער', כ"ח בסיון תרמ"ב (15 ביולי 1882), עמ' 167-170; א' בן-יהודה, 'דברי שיק: על ישוב ארץ ישראל', חבצלת, א' בניסן תרמ"ב (21.3.1882), עמ' קעא-קעה; 116-117; הנ"ל, שם, כ"ז בניסן תרמ"ב (16.4.1882), עמ' 187; 'הקולוניה הראשונה באה"ק', הצפירה, י"ג באייר תרמ"ב (2 במאי 1882), עמ' 316-317. כאנקדוטה יש לציין את מאמרו של הפילוסוף הנוצרי ד"ר פורר מציריך. פורר, שסייר בארץ, דחה את ביקורתו של נטר וטען שכישלונה של פתח תקוה נבע מן הקדחת ומחוסר טיפול מתאים במי הירקון. ביחס לשמיטה ציין פורר שניתן להוביר מדי שנה שביעית מן השדות במקום להשבית את כל השדות בשנה אחת. פינס, שחרגם את מאמר לעברית, ציין שכוונת הכותב שאינו בקי בהלכה הייתה לטובה, אך כמובן "אינן לקבל מדבריו אלא את הראוי והכשר לנו" (פינס, דברי אמת, עמ' 16-17). בשמיטת תרמ"ט הציע ד"ר מזיא כהצעתו של ד"ר פורר, אך כמובן שההצעה נדחתה על ידי הרבנים (סמילנסקי, משפחת האדמה, ג, עמ' 113).

בשנה שאחרי השמיטה לא חודשה העבודה בפתח תקוה, ואדמותיה הוחזרו ברובן לפלאחים הערביים.²²⁸

אחד המקומות שהקדיש לנושא זה התייחסות מרובה ומורכבת היה עיתון הלבנון. מאמצע שנות ה-60 יצא העיתון במערב אירופה (תחילה בפריז ואחר כך במיינץ), אולם הוא היווה שופר מרכזי בעיקר ליהדות האורתודוקסית ברוסיה ובלטיא, ושימש במה מרכזית לדייונים ולהחלפת דעות בין רבנים, למדנים, סופרים ומשכילים מתונים ממחוזות אלו. בין הכותבים הבולטים בעיתון היו הרב אלכסנדר משה לפידות מרייסן, הרב מרדכי גימפל יפה מרוזינאי, ר' יחיאל מיכל פינס, ר' יעקב הלוי ליפשיץ מקובנה, הרב מרדכי אלישברג מבויסק והרב שמואל מוהליבר. מקום נכבד היה לעורך העיתון, יחיאל ברי"ל, והדומיננטיות שלו מצאה את מקומה לא רק בצד הטכני של העיתון, שהוטל כולו על כתפיו, אלא גם במאמרי מערכת שכתב ובהערות שהעיר על המאמרים שפרסם בעיתון.²²⁹

המגמה השלטת בעיתון הייתה של חיזוק המסורת היהודית והתפלמסות עם הקוראים לתיקונים בה,²³⁰ יחד עם פתיחות להשכלה מתונה ולמגמות פרודוקטיביות. העיתון היה בעל זיקה מיוחדת לארץ ישראל, אך נקט גישה זהירה ומתונה ביחס לאפשרות ההתיישבות בה.²³¹ במידה רבה נמצאו הכותבים בעיתון בנושא זה, במתח שבין עידוד פרודוקטיביזציה של היישוב בארץ, ובכללה גם עידוד להתיישבות חקלאית, לבין החשש מערעור המוסדות הוותיקים של היישוב, שבבסיסו קהילה המבליטה את לימוד התורה ועבודת ה'. לחשש זה נלווה גם החשש שהתיישבות חקלאית יהודית לא תצליח, בנסיבות הכלכליות והביטחוניות הקיימות בארץ. על אף הבדלי גישה ודגשים, הכיוון שהועלה על

228. דיסקין, מאמר מרדכי, דף מח ע"ב.

229. באר-מרקס, על חומות הנייר, עמ' 38-57, 68-74.

230. פולמוס מרכזי בו נטל העיתון חלק, היה כנגד המגמות של תיקונים בהלכה שהעלו במיוחד יהודה ליב גורדון ומשה ליב לילינבלום בשלהי שנות ה-60 ובראשית שנות ה-70.

231. סוגיית ההתיישבות בארץ ישראל העסיקה את העיתון מראשיתו. העיתון הוקם מלכתחילה בירושלים, בשנת תרכ"ג, על ידי ברי"ל, יואל משה סלומון ומיכל הכהן, ככלי ביטוי לקהילה הפרושית בירושלים, אך גם עם מעברו לפריז בשנת תרכ"ה, בעריכתו הבלעדית של ברי"ל, הוא המשיך להתמקד ביישוב היהודי בארץ ישראל. עם מעבר העיתון למיינץ בשנת תרל"א, וחבירתו מבחינה כלכלית לעיתון *der Israelit* שבעריכת הרב ד"ר להמן, התמקד העיתון בסוגיות שהעסיקו במיוחד את האורתודוקסיה במזרח ובמערב אירופה אולם גם אז לא חדל מלעסוק בנושאים הקשורים ביישוב היהודי בארץ ישראל ובתמיכה בביסוס ההתיישבות בה (ראו באר-מרקס, על חומות הנייר, עמ' 275-292).

ידי כמה כותבים מרכזיים ובפרט יחיאל ברי"ל,²³² ר' יעקב הלוי ליפשיץ²³³ ור' יחיאל מיכל פינס,²³⁴ היה להציע, בנוסף לפיתוח חרושת ומסחר, גם כינון של מושבות חקלאיות שיתבססו תחילה על יהודים מארצות המזרח ומבני הארץ שהורגלו בעבודת האדמה,²³⁵ כשבשלב שני יתוספו עליהם צעירים מן היישוב העירוני האשכנזי, שאינם מוכשרים לעיסוק בתורה בלבד. הכותבים חזרו והדגישו את חשיבות קיומן של המצוות התלויות בארץ, במסגרת זו.²³⁶ הם הדגישו את החשיבות בכך שהמושבות יעמדו בזיקה הדוקה למרכז הרוחני שבירושלים, הן מבחינת השפעה הרוחנית והן בקיום המצוות התלויות בארץ, כאשר המעשרות ינתנו לרבנים ולמורים שילמדו במושבות.

עם התגברות הדיון בשאלת אפשרות ההתיישבות בארץ כפתרון לפליטים נדרשו לנושא זה, ובכללו לסוגיית המצוות התלויות בארץ, כמה מן הכותבים המרכזיים בעיתון. אחד הבולטים שבהם היה ר' יחיאל מיכל פינס, ששימש כנציג קרן מונטיפיורי בארץ. כבר טרם עלייתו ארצה היה פינס ער לחששות שהועלו בדבר יכולתה של ההתיישבות לקיים את המצוות התלויות בארץ. בשלהי שנת תרל"ח (1878), נפגש פינס בלונדון עם הרב נתן מרקוס אדלר, רבה הראשי של אנגליה ומראשי הוועד של קרן מונטיפיורי, והבין ממנו שהוא מתנגד לפנייה לעבודת האדמה בארץ "כי מתירא הוא שלא יהיה אפשר לקיים את ההלכות התלויות בארץ כהיותן ולבוא עליהן בעקיפין עפ"י המצאת המתירים לא יהיה זה לרצון לפני הוועד, אשר הוא בעיניהם כמו גנבת דעת עליון כביכול".²³⁷ בנוסף התאכזב

232. הלבנון, ט"ו בתמוז תרכ"ט (24.6.1869), עמ' 193-197; כ"ב בתמוז תרכ"ט (1.7.1869), עמ' 102-103; י"ד באב תרכ"ט (22.7.1869), עמ' 225-227.

233. הלבנון, ה' בסיון תרל"ה (8.6.1875), עמ' 329-330; י"ג בסיון תרל"ה (8.8.1875), עמ' 337-338, כ' בסיון תרל"ה (23.6.1875), עמ' 346-347.

234. הלבנון, ט' בניסן תרל"ה (14.4.1875), עמ' 273-274; כ"ג בניסן תרל"ה (28.4.1875), עמ' 281-282; ז' בתשרי תרל"ו (4.10.1875), עמ' 65-67; ב' באב תרל"ה (4.8.1875), עמ' 393-394.

235. בהצעות מוזכרים בפרט יהודי פקיעין ושפרעם וכן עולים ממרוקו ומפרס.

236. "הארץ הקדושה תיטב פניה אל בניה וחלכה תניקם, אך אם ישמורה ויעבדה, אך גם זאת אם ישמרו מצותיה התלויות בה [...] הלא על מה אבדה ואבדנו את הארץ בימי בית ראשון? הלא יען וביען לא שבתה שבתותיה בשבתנו עליה! הלא על מה במארה נארו אבותינו בימי בית שני [...] על כי לא זכרו את ברית הלוי [...] בקבעם את המעשר ותרומה [...] תורת ה' בפיהם מאסו, ולחכך עצר ה' את השמים לבלי הריק להם ברכתו" (יחיאל ברי"ל). "והנה אם נאבה ליסד הקולניות רק מצד הרגש הלאומי מבלי כל הצטרפות לתכלית נעלה מזה לקיום מצוות התלויות בארץ, ולחזק ידי הפרושים המקדישים עתותיהם לתורה ועבודה, אזי לא נגיע אל החפץ בשום אופן וגם כל עמלנו [...] תביא רק שנאה כבושה וחשד איום [...]. לא כן אם נקח את קיום מצוות התלויות בארץ והחזקת הפרישות לנשמת החפץ הנשגב הזה [...] אזי יש תקוה כי תצא פעולה שלמה בתכלית, ומלבד כי לא ימצאו אז חשדנין ומערערים, כ"א [כי אם] כל היראים יהיו עוזרים ותומכים ויוסיפו חיל ועצמה להמפעל הנעלה הזה" (יעקב ליפשיץ).

237. פינס, בנין הארץ, א, עמ' 25.

פינס מאד, זמן קצר לאחר הגיעו ארצה, מן הזלזול שמצא במקוה ישראל במצוות התלויות בארץ.²³⁸ כמה שבועות אחר כך ולאחר שיחות עם גורמים שונים, שלח פינס, בכי בטבת תרל"ט (15.1.1879) לועד בלונדון הצעה תיאורטית ליסוד מושבה המבוססת על עבודת האדמה יחד עם מלאכות נוספות (דייג, עיבוד עורות, ייצור יין ושתייה חריפה וכן חרושת ובנייה), ובה התייחסות גם לשאלת המצוות התלויות בארץ. פינס הדגיש ש"כל דרכי הקולוניה על דרך התורה ילכו, לבלי לסגת אחור ממצוותיה וחוקיה", וכי "הגאונים יצאו מפה הבטיחו לי נאמנה, כי ישתדלו למצא קולות מיוסדות על אדני דברי חז"ל כדיני כלאים ורבעים העומדים לשטן בדרך עובדי-האדמה היהודים". בדומה להצעות קודמות גם הוא הציע ש"המעשר אשר יהיו מחוייבים בני הקולוניה להפריש על פי דין תורה" ינתן כתשלום למורי בית ספר שיקום במקום "כי נשתדל להשיג מורים שיהיו כהנים או לויים" והוסיף ש"נחוץ הוא שיוקח לכל בית-אבות אריס אחד גוי או ערבי, לעזור על ידי העובדים בדיש", בין היתר "בשביל שבתות וימים טובים ושנות השמיטה", אף שלא פרט באילו מלאכות מדובר.²³⁹

גם בכתבה שכתב בשנת תרל"ט על פתח תקוה הדגיש פינס את הנכונות של רבני הקהילה האשכנזית בירושלים, הרב סלנט והרב דיסקין, למצוא פתרונות הלכתיים מקילים כדי לאפשר את קיומה של ההתיישבות, כשהוא מציין כראיה את הפסק המקל שהוציאו שני הרבנים בהלכות כלאיים, כאשר התירו על סמך דעת יחיד לזרוע מינים שונים בשדות פתח תקוה ללא הפרדה משמעותית ביניהם, דבר המעיד שלא רק "אשר לבם של הפרושים שלם עם חפץ עבודת האדמה בארץ", אלא אף מהווה ראיה ברורה "כי אין הרבנים מתגדרים בחומרות ובכל מקום שאפשר להקל אפילו בקושי חלילה להם לבלי הדרש לחפץ השעה".²⁴⁰

238. פינס ששהה במקוה ישראל בשנת תרל"ט בשבת פרשת חיי שרה (כ"ז בחשוון תרל"ט, 23.11.1878) והתאכזב מן המצב הדתי במקום. העיר בנוגע למצוות התלויות בארץ: "מסורת היא בידינו ויש לה סמוכין מן התורה, כי לא גלו ישראל מעל אדמתם אלא בעון עזיבת המצות הללו, והיפלא איפוא אם היהודים החרדים לדבר ה' אשר רגש יראה טהורה הניעם לעזב ארצם ומולדתם ומשפחתם לקבוע ישיבתם בארצנו הקדושה החביבה עליהם גם בחורבנה וסובלים עליה יסורים ותלאות - אם יהודים חרדים כאלה נפשם מרה עליהם בראותם כי המוסד הראשון בארץ הקדושה הזו הנוסד ע"י יהודים ולא לתועלת בצע כ"א לטובת הכלל; המוסד ההוא, ראשית פעולתו למעל בקדשי שמים! הרכבת האילנות נעשה שמה באסור גמור, עד שלפי הדין עומדים המה לעקירה. התרומה והמעשר לא יורמו כ"א מהלחם הנועד לנערים, ושאר התבואה תמכר בטבלה" (הלבנון, כ"ב בסיון תרל"ט (13.6.1879), עמ' 248; פינס, בנין הארץ, א, עמ' 120-121).

239. פינס, שם, עמ' 57-58.

240. המליץ, י"ד באייר תרל"ט (6.5.1879), עמ' 335. וראו לעיל הע' 170.

גם בהתייחסותו לדברי נטר דחה פינס את החששות מחובת המצוות התלויות בארץ. טענות נטר, ששמירת המצוות התלויות בארץ תרושש את האיכרים שינסו להיאחז בקרקע, קבע פינס, נובעות מבורות, שכן על פי ההלכה ההוצאה על תרומות ומעשרות היא מועטה, "והשמיטה מועילה מאד להקרקע להשיב לה כחה ואילותה ובשעת הדחק אפשר למצוא גם לזה תרופה עפ"י דת ומה גם לגנים והפרדסאות".²⁴¹ פינס הודה שבנסיונות הקיימות לא הוסיפה השמיטה מזור לפתח תקוה, אך טען שחורבנה נבע בעיקרו מניהול כושל שרק הסתייע מתכיפותה של השמיטה.²⁴²

פינס הציג אפוא עמדה שאינה רואה בשמיטה מכשול כלכלי, כי אם להפך, אם כי טרח להוסיף שבשעת הדחק ניתן יהיה למצוא פתרונות הלכתיים גם לסוגיית העבודה בשמיטה, ובפרט במטעים.

נראה שעורך הלבנון יחיאל ברי"ל הוטרד יותר מן הסוגייה, וכמוהו גם כמה מרבני האורתודוקסיה בגרמניה. למעשה נקט ברי"ל עוד בשנת תרמ"א עמדה מסוייגת מתוכניות ההתיישבות שהועלו באותה עת, כמו תוכנית האנגלי הנוצרי לורנס אוליפנט להושבת יהודים בגלעד, בשל חששות כלכליים ופוליטיים,²⁴³ אולם הפרעות ברוסיה בשנים תרמ"א-תרמ"ב עוררו את ברי"ל לפעול בעצמו להושבת פליטים רבים בארץ על בסיס פרודוקטיבי, "מקום שמה יזרעו שדות ויטעו כרמים ויוציאו לחמם מן הארץ [...] מקום מקלט ומפלט לאחינו הנדחים והמגורשים מארצות מושבותיהם".²⁴⁴ ברי"ל עשה תעמולה רבה לכך והדגיש את החשיבות שלא להושיב את הפליטים הדתיים באמריקה, שם עלולים הם לאבד את אמונתם. לצורך כך נועד גם עם הרב ד"ר להמן, עורך האיזרעליט, שתמך תחילה בהושבת פליטים בעיירות ובכפרים בגרמניה או אף באמריקה. ברי"ל התנגד ליוזמות אלו והצליח לשכנע את הרב ד"ר להמן לפעול גם להקמת מושבות בארץ ישראל, להושבת חלק מהפליטים. כבר בח' באדר תרמ"ב (27.2.1882) דיווח ברי"ל כי הרב להמן מתכנן להוועד עם הרבנים בני הרב יצחק דב הלוי במברגר, לצורך קבלת סיועם בהקמת מושבה בארץ, בכספים שאספו לטובת הפליטים.²⁴⁵ בכ"א באדר תרמ"ב (12.3.1882)

241. הלבנון, כ"ט באייר תרמ"ב (18 במאי 1882), עמ' 137-139.

242. "בבהלה קנו, בבהלה מכרו, בבהלה התישבו ובבהלה נסו [...] אחר כל אלה הן זה אך שנתים שהחלו ושנת השמיטה באה באמצע".

243. ראו הלבנון, ד' בסיון תרמ"א (1.6.1881), עמ' 337-338.

244. הלבנון, ט' בתמוז תרמ"א (6.7.1881), עמ' 878. כדרכו הביע ברי"ל את החשש מחוסר הצלחה ומהתנגדות השלטונות התורכיים ולכן הציע שהמתיישבים הראשונים יהיו כאלו שהתנסו בעבודת האדמה במושבות החקלאיות שבדרום רוסיה.

245. הלבנון, ח' באדר תרמ"ב (27.2.1882), עמ' 58.

הגיע למיינץ ד"ר ליאון לויזון, יהודי אנגלי יליד המבורג, נציג הוועד הלונדוני, שסייע לפליטים להגר לאמריקה ולמערב אירופה. ד"ר לויזון הגיע כדי לדון עם הרב להמן בנוגע לתוכניתו ליישוב חלק מן הפליטים בגרמניה. ברי"ל ציין שהרב להמן מסר לו שינסה לשכנע את לויזון להציע בפני הוועד הלונדוני לפעול גם להקמת מושבות לפליטים בארץ ישראל, אולם ברי"ל היה סקפטי ביותר אם הוועד הלונדוני יסכים לכך.²⁴⁶ ברי"ל עצמו נועד אחר כך עם לויזון, ושוחח עמו ארוכות. בתשובה לשאלתו מדוע הוועד אינו פועל להושבת הפליטים בארץ ישראל, ענה לויזון, שהסיבה העיקרית לכך היא החובה ההלכתית לשמור את המצוות התלויות בארץ כגון: שמיטה, תרומות ומעשרות, שיחד עם חובת תשלום מס המעשר התורכי על היבולים, הופכים את העניין ללא ריאלי. משכך הציע ברי"ל ליישב את הפליטים באותם חלקים שלא חייבים במצוות התלויות בארץ. בכתבתו הוא ציין את הטענות שהעלה בפני לויזון כך:

וענינו ואמרנו אל ה' לעוויזאהן: אמנם דברייך אלה דברי טעם המה, אבל מי יכריח אותנו להושיב את נדחי ישראל בחלקי אה"ק אשר נקדשו בקדושה שניה (בימי עזרא ונחמיה), הלא מלבד הארצות בעבר הירדן מזרחה הנה גם בעבר הירדן מערבה ישנם מקומות רבות שלא התחייבו במצוות התלויות בארץ. מאכזיב (בערבי אל זיב), הקרוב לעכו, ולמעלה עד טראבלוס אל שאב, על פני ים התיכון פטורים שם מתרו"מ וכו', וע"כ היהודים היושבים בצידון יעשו שני ימים טובים כבגולה, כי לא נחשב חלק הארץ הזה על אה"ק. וכן בשאר גבולות הארץ נמצא כר נרחב אדמה שמנה ופוריה אשר נוכל לכוונן שם קאלאניות.²⁴⁷

למעשה כבר בראשית כסלו תרמ"ב הציע ברי"ל, מסיבות פוליטיות, כי "טוב יעשו אלה העולים עתה מרומאניה [...] לאה"ק כי יבחרו למו מקום (אם ממשלת השולטאן תתן הברירה בידם) לשבת בארץ סוריא בסביבי דמשק וארם צובה הקרובה לאה"ק ושם "ארץ ישראל" נקרא גם על הארצות האלה בימי דוד מלך ישראל וגם שנים רבות אחריו,²⁴⁸ ועתה צירף לכך גם את הנימוק של סוגיית המצוות התלויות בארץ.

246. הלבנון, כ"ב באדר תרמ"ב (13.3.1882), עמ' 78.

247. הלבנון, כ"ט באדר תרמ"ב (20.3.1882), עמ' 82.

248. הלבנון, א' בכסלו תרמ"ב (23.11.1882), עמ' 93. היה זה עקב הידיעה שתורכיה החליטה ליהודים ממזרח אירופה שיקבלו על עצמן נתינות תורכית, להתיישב ברחבי תורכיה למעט בארץ ישראל.

בריי"ל ציין כי לויזון הושפע מן הדברים. לדבריו הוועד הלונדוני אמנם לא יתמוך בכך, אך הוא הבטיח כי בשובו ללונדון יבחן אם אפשרות זו ריאלית, אם כן "יתנדב הוא יחד עם אחדים מאוהביו לכונן מכספם (בלי עזרת הוועד בלאנדאן) קאלאניה אחת באה"ק".²⁴⁹

מתברר שבריי"ל שיתף בהצעה זו גם את הרב ד"ר להמן, ולאחר שנועד הרב להמן עם הרב נתן במברגר רבה של וירצבורג, הם החליטו לכונן ועד שיפעל "להושיב נדחי ישראל בחלק אה"ק [ארץ הקודש] אשר לא נתקדשו בקדושת הארץ מעולי בבל".²⁵⁰ בריי"ל והרב להמן אף הגיבו בצורה דומה למכתבו של נטר שפורסם כמה ימים אחר כך. שניהם דחו את טענותיו השונות של נטר והתייחסו גם לסוגיית המצוות התלויות בארץ. הרב להמן ציין כי יש באזור ארץ ישראל שטח נרחב מאד שלא חלה בו חובת המצוות הללו, וניתן בלא קושי להקים שם את המושבות הראשונות. מה עוד, שקיום המצוות התלויות בארץ אינו כה בעייתי, כפי שלכאורה נראה.²⁵¹ גם בריי"ל ציין ש"המצוות התלויות בארץ הם כבדים רק לאלה אשר גם מצות קלות דומה להם כהר אבל לא לאלה אשר בקיום מצוה ימצאו עונג רוחני. ומלבד זה הנה כבר אמרנו והוכחנו כי רבים המה המקומות באה"ק אשר לא נקדשו בקדושה שניה ופטורים שם ממצוות רבות התלויות בארץ ונוכל לכונן הקאלאניות הראשונות בהמקומות האלה".²⁵²

כחודש אחר כך אכן ציין בריי"ל בסיפוק כי הרב ד"ר להמן יחד עם "ה'אדון] לעוויזאן מלאנדאן" החליטו ליסד 'ועד לאסוף כסף לכונן קאלאנות בארץ אבותינו'.²⁵³ ואולי כוונו הדברים להתיישבות ממזרח לירדן. יתכן שפעולות אלו גם הושפעו מן התוכניות של אדוארד קאזאלט ולורנס אוליפנט, להקים מושבות יהודיות ממזרח לירדן. לתוכניות אלו היו הדים בציבור היהודי, והיה נראה שיש להן סיכוי להתגשם באותה תקופה, בפרט באזור 'ארס-נהריים' ובמחוזות חאלב ואדנה, שביניהם תוכננה להבנות מסילת-ברזל במימון בעלי הון אנגליים.²⁵⁴ למעשה רוב התוכניות לא קרמו כלל עור וגידים, מה עוד שחלקן לא היווה פתרון מלא לסוגיית המצוות התלויות בארץ, שכן חלקים מסוימים בעבר הירדן,

249. הלבנון, כ"ט באדר תרמ"ב (20.3.1882), עמ' 82.

250. שם, עמ' 83.

251. *Der Israelit*, 29.4.1882, pp. 309-311. ראו אזור הדברים גם בחבצלת, ד' באייר תרמ"ב (23.4.1882), עמ' 195.

252. הלבנון, י"ד בניסן תרמ"ב (3.4.1882), עמ' 99.

253. הלבנון, ח' באייר תרמ"ב (27.4.1882), עמ' 115.

254. אילן, אוליפנט, עמ' 151-157; אורן, תכנית ההגנה, עמ' 45-48; לסקוב, לבטי, עמ' 267, 279, 282; הנ"ל, הבילויים, עמ' 62; הנ"ל, המושבות, עמ' 361-362.

מחוייבים, לפי ההלכה המקובלת, בשמיטה ואף בתרומות ומעשרות מדרבנן.²⁵⁵ יש לציין ניסיון ממשי להושבת כמה עשרות משפחות פליטים יהודים בלטיקיה שליד דמשק, שנעשה על ידי חברה נוצרית אנגלית בשם 'קרן ההתיישבות בסוריה', שנוסדה בקיץ תרמ"ב (1882). בשלהי שנת תרמ"ב גובשה בלונדון קבוצה של 45 משפחות, בשיתוף פעולה הדוק עם הרב נתן פרידלנד. הקבוצה אף הגיעה ללטיקיה בראש השנה תרמ"ג, אלא שמסיבות שונות ההתיישבות כשלה כבר מראשיתה.²⁵⁶ גם ניסיונות של החברה הנ"ל בשיתוף ר' יחיאל מיכל פרידלנד, בנו של הרב נתן פרידלנד, ליישב חלק ממתישבי לטיקיה ומשפחות נוספות מרוסיה ומרומניה בקפריסין, בין השנים תרמ"ג-תרמ"ו (1883-1886), נחלו כישלון צורב.²⁵⁷

יש לציין שבמאמר שפרסם ברי"ל בהלבנון בכ"ט באדר תרמ"ב, ובו ציין את הצעתו לד"ר לויזון להקים התיישבות יהודית באזורים שלא נתקדשו בקדושת 'עולי בבל', הוסיף ברי"ל הערה ארוכה ובה דן בהרחבה בסוגיית גבולות הארץ לעניין חיוב המצוות התלויות בארץ. כדרכו הוא ביקש לעורר בירור בעניין על גבי 'הלבנון'. ברי"ל ניסה להוכיח בצורה מחדשת שכל השטח המערבי של מישור החוף בין עכו לאשקלון "לא החזיקו בו עולי בבל ופטורים שם מתרו"מ [מתרומות ומעשרות], ובשביעית נאכל אבל לא נעבד", כשהוא מסכם:

והנה אחרי שדעת הקהל עוסקת עתה בישובה של א"י ולמען הקל על הבאים לראשונה להתישב באה"ק מוכרחים אנחנו לבקש להם מקומות כאלה שפטורים שם מתרו"מ, ע"כ אם הרבנים הגאונים ימצאו דברי אלה נכונים וישרים נרויח כי נוכל לכוון קאלאניות אצל חופי ים התיכון על פני ארץ א"י, ושם יוכלו במשך הימים לאחוז גם במסחור וקנין. ונקוה כי הרבנים אשר מהם תצא הוראה יחוו דעתם דעת תורה בנידון זה בשער הלבנון.

255. ראו לעיל, שער ראשון, הע' 31-35, 47; שער שני, הע' 57-58. וראו עוד מלמד, פניני הלכה: שביעית, עמ' 116-117.

256. הראל, לטיקיה, עמ' 62-85.

257. כישלונה של החברה האנגלית הנ"ל ליישב יהודים בסוריה הביא אותה לנסות ליישבם בקפריסין, שנשלטה באותה עת על ידי אנגליה. בשלהי שנת 1883 (תרמ"ג-תרמ"ד) הגיעו לקפריסין חלק מן המשפחות מלטיקיה ומשפחות נוספות מרוסיה נאספו על ידי ר' יחיאל מיכל פרידלנד. בראשית שנת תרמ"ד התיישבו במורדות אורידס בסמוך לכפר בשם קוקליה כמה עשרות משפחות (163 נפש), אולם בשל קשיים שונים נותרו בקיץ תרמ"ד 4 משפחות (כ-30 נפש) בלבד, ובקיץ תרמ"ו (1886) נעזבה המושבה לגמרי. בחורף תרמ"ו (1885) גייס ר' יחיאל מיכל פרידלנד, קבוצה של כ-28-30 משפחות מרומניה (כ-170 נפש), להקמת התיישבות חדשה ליד קוקליה. גם התיישבות זו נתקלה בקשיים שונים מראשיתה. באביב תרמ"ו נותרו במקום 19 משפחות, וזמן קצר אחר כך ננטשה המושבה לגמרי (בן-ארצי, אי קרוב-רחוק, עמ' 36-53).

כחודש אחר כך אכן פורסמה בעיתון התייחסות רבנית חשובה בנושא, פרי עטו של הרב אלכסנדר משה לפידות מרייסן. הרב לפידות לא שלל פתרונות אחרים למצוקה ברוסיה, אך תמך במפורש בעלייה לארץ ישראל כפתרון מסוים למצוקה הקשה, כאשר הוא מתייחס ל"מה שיש טוענין שלא יוכלו עמוד בחובת הקרקע המוטלת עליהם מהמלך ומהדת". הרב לפידות ציין הקלות מסוימות שניתן לדעתו לנקוט בנושאים אלו, ובתוך דבריו נקט עמדה מקילה במיוחד בנושא השמיטה. הוא הסיק שמבחינה הלכתית ניתן להקל שלא לנהוג כלל באיסורי השמיטה. את דבריו נימק בצירוף של כמה ספקות:

א. לדעתו מדברי הרמ"א בחושן משפט סי' סז, א ומדברי הסמ"ע שם, משמע שדיני השמיטה אינם חלים בזמן הזה, אפילו מדרבנן.

ב. גם אם חובת השמיטה היא מדרבנן, יש להתיר את עבודת הקרקע בשנה השביעית על סמך הספק במנין שנות השמיטה "וא"כ הו"ל [הוי ליה] ספק דרבנן ולקולא".

חיזוק לטענתו מצא הרב לפידות בכך שהשולחן ערוך השמיט לגמרי את דיני השמיטה. בסוף מאמרו סייג הרב לפידות את דבריו וציין שמדובר רק ב"הצעה לפני בעלי תריסין לבקר ולבחור לאשורו", וכי גם אם ישללו דבריו, אין לשלול את ההגירה לארץ בטענות אלו משום ש"אין מעצור להשי"ת להושיע, הוא ישלח ברכתו ועשת התבואה למכביר שתספיק על כל דבר לחוק ודת תוה"ק ואת דת המלך יעשו. הלא גם בפה רבו המסים והארנוניות ועכ"ז [ועם כל זה] בעלי השדות מתפרנסים ברחבה"²⁵⁸.

פרסום חוות הדעת בעיתונות זכה לביקורת נוקבת מצדו של הרב שמואל סלנט, רב העדה האשכנזית בירושלים. הרב סלנט שלח מכתב אישי לרב לפידות ובו קבע שמסקנותיו ההלכתיות של הרב לפידות מוטעות. ההיתר העולה מדברי הרמ"א נוגע לדעתו לשמיטת כספים בלבד ולא לשמיטת הקרקע, וממילא "חרישה וזריעה בשנת השביעית בא"י בוודאי אסור מדאורייתא, או מדרבנן להפוסקים כרבי [...] דהלא בכמה מקומות בתלמוד מצינו איסור חרישה וזריעה בשביעית גם בימי האמוראים". לדעתו נראה אמנם שחובת שביעית בזמן הזה היא מדרבנן בלבד,²⁵⁹ אולם אין להחשיב את שנות השמיטה כספק לאחר שנתקבלה קבלת הרמב"ם בעניין.

יש לציין נקודה נוספת שנחלקו בה הרב לפידות והרב סלנט, אף שלא בהקשר ישיר לשמיטה, אך היא בעלת משמעות עקרונית גם לסוגייה זו. בהתייחסו לשאלת חובת תרומות ומעשרות בזמן הזה ציין הרב לפידות, בין היתר, שלאור פסיקת השולחן ערוך

258. הלבנון, ח' באייר תרמ"ב (27.4.1882), עמ' 119.

259. ראו לעיל הע' 115.

הפוטרת מחובת תרומות ומעשרות אריס או חוכר מגוי בסוריא, ניתן לפטור בכלל מחיוב תרומות ומעשרות בזמן הזה וזאת בהסתמך על צירוף של שתי טענות:

א. כיוון שחיוב המצוות התלויות בארץ בזמן הזה הוא מדרבנן, הרי דין ארץ ישראל בזמן הזה כדין סוריא.

ב. חובת המס על יכולי הקרקע, והיכולת של השלטון להפקיע את הקרקע מידי בעליה, בשל העדר תשלום המס, מלמדים שמעמדו של בעל קרקע אינו כבעלים ממש, ודינו למעשה כאריס או כחוכר מן השלטונות.

כאמור הרב לפידות לא העלה טיעון זה בהקשר לשמיטה, אולם לקביעות אלו יש גם השלכה עקרונית על שאלת השמיטה. כיוון שאם דין ארץ ישראל כסוריא, ניתן יהיה להתיר עבודת יהודים בשמיטה בקרקע הגוי,²⁶⁰ ואם מעמד בעל קרקע בארץ ישראל הוא רק כחוכר מן השלטון התורכי, ניתן אולי להתיר אפילו עבודת יהודים בשדות שבבעלותם.²⁶¹ הרב סלנט, מכל מקום, דחה את הדברים. הוא ציין שגם אם נקבל שחיוב תרומות ומעשרות בזמן הזה הוא מדרבנן, הדבר אינו ברור ומוסכם שדין ארץ ישראל בזמן הזה כדין סוריא, ובעיקר שבניגוד לקביעת הרב לפידות, "גוף הקרקע שייך להקונה אותו לחלוטין" וחובת המס אינה אלא שעבוד המוטל על הבעלים.²⁶²

בסוף מכתבו תמה הרב סלנט על הרב לפידות איך גדול כמותו בא "לגבב קולות שלא שערום הראשונים להקל במצוות התלויות בארץ [...] ומי שיזכה לעלות לארץ ולקנות קרקע חלילה להקל בעניני תרומות ומעשרות ושביעית", שעל זה נאמר בספר ירמיהו 'ותבואו ותטמאו את ארצו'. הרב סלנט קרא לרב לפידות לפרסם בהרהר שאין לסמוך על דעתו בעניין זה, או להדפיס את מכתבו אליו ב'הלבנון'.²⁶³

תגובה נוספת כתב הרב משה נחמיה כהניו, ראש ישיבת עץ-חיים בירושלים שעסק רבות בדניי המצוות התלויות בארץ, ואף פרסם ערב שמיטת תרמ"ב ספר בהלכות שביעית.²⁶⁴ במאמר שפרסם בעיתון חבצלת ובמכתב שכתב לרב לפידות הוא קבע,

260. ראו להלן, שער חמישי, הע' 104, שזו הייתה שיטת הגר"א, שהשווה בין חיוב השמיטה בסוריא לחיוב השמיטה בארץ בזמן הזה.

261. ראו להלן שער חמישי, הע' 139.

262. ראו עוד להלן שער חמישי, הע' 116-119.

263. הלבנון, כ"ח בסיון תרמ"ב (15.6.1882), עמ' 173.

264. כהניו, קונטרס שנת השבע. בהקדמתו לספר ציין: "וכעת בזמנינו אלה אשר זכו כמה וכמה מאחב"י [מאחינו בני ישראל] להיות למו אחוזות נחלות באה"ק [בארץ הקודש] וזכו לעבדה ולשמרה ולקיים המצוות התלויות בארץ - אשרי חלקם - ואחרי כי קרבה שנת השבע עליהם להיות בקיאים בהלכות הללו".

בנימוקים דומים לאלו של הרב סלנט, ש"באמת דברי המתיר בזה אין שום ממש כלל". לדבריו אין ספק שיש חובת שמיטה בזמן הזה, אף שהיא אכן מדרבנן לרוב הדעות, ואין כלל להקל על סמך ספק בשנות השמיטה. הוא הוסיף עוד שאין להתיר עבודה בשביעית על סמך היתר התלמוד לזרוע בשביעית לצורך תשלומי ארנונא, כיון שהחוק התורכי אינו מחייב תשלום של 'מס העושר' אלא כאשר יש תבואה בפועל, ואילו מס הוורקו הוא מס קטן בלבד.²⁶⁵ מעבר לכך קבל הרב כהניו על כך שהרב לפידות פרסם את דבריו בפומבי בעיתונות במקום לדון קודם בדברים עם חכמי הדור, ובכך הפך כלי שרת בידי אלו שממילא מזלזלים בהלכה. "ענין השמיטה היא העיקר אשר גרם חורבן בית מקדשנו וגלות אבותינו", ציין הרב כהניו, וביטול חובותיה מאריך את הגלות ומחזק את טענתם של אלו שהתנגדו לרב קלישר אשר "הוא הי' [ה] מהראשונים אשר התעורר לחזק ישוב אה"ק לעבדה ולשמרה ולקיים מצות התלויות בארץ", בטענם שהמון העם שיבוא לארץ ייכשל במצות התלויות בה. הרב כהניו ציין שבשמיטה הנוכחית שבתו כל היהודים שהנם בעלי קרקעות ובעלי גינות,²⁶⁶ "ואף בני פתח תקווה הידוע אשר בהם כמה עניים מרודים אף כי מניעת הזרע הוא להם הפסד גדול מאוד". הוא אף הביע את חששו שהיתרו של הרב לפידות עלול לגרום חלילה, כבר בשמיטה הנוכחית, לכך ש"ימצאו פורצי גדר ויתלו באילן גדול", וקרא לו לחזור בו מדבריו, בפרט ש"בדורנו זה עלינו לגדור גדרים".

בסוף דבריו הציג הרב כהניו את שיטתו כיצד לכוון מושבה מבוססת, ורמז לנסיבות חורבנה של פתח תקווה. על המושבה להכיל מיסודה לפחות מאה משפחות, שיכונו בה מוסדות דת, חינוך ורפואה, עם הנהגה ברורה והסכמה ברורה לבירור מחלוקות. כמוכן ישמרו בה מצות ה' ובפרט המצות התלויות בארץ "אחרי כי אין לנו לא מקדש ולא מזבח, ולא אישים ולא רח נחת, וגם אם נמעט ח"ו במצות התלויות בארץ, הזאת יקרא ישוב הארץ?".²⁶⁷

265. "ואל יעלה בדעת מי להקל למהש"ס דסנהדרין (כ"ו) [...] דאמר ר' ינאי פוקו וזרעו בשביעית משום ארנונא וכי' [...] דבירושלמי אמרינן דמשום חיי נפש התירו שהיה בזה סכנה [...] וכ"ז [וכל זה] אינו שייך בזמנינו אף שמשלמין איזה מס קטן מהקרקע דעיקר המס הוא מאשר תוציא הזרע ואם אין זרע אין מעשר". עורך הלבנון הוסיף סימן שאלה אחרי המילים 'מס קטן'. הכוונה למס הוורקו, מס רכוש שנתי שהוטל על קרקעות (גם אם לא עובדו) ועל מבנים. גובה המס המקובל על קרקעות היה לרוב 0.4% משווי הקרקע (ראו לעיל, שער שלישי, הע' 15).

266. טענה זו כנראה אינה מדויקת, לאור ההיתרים שניתנו לאנשי 'גיא אוני' וכן לנוהג שנהג כנראה באדמות 'מי מרום', לעבד את הקרקע על ידי גויים בשנת השמיטה על פי היתר שניתן לבעלים שם כבר לשמיטת תרל"ה (ראו לעיל הע' 139-140). אך כנראה הרב כהניו לא היו מודע להם, או שכיוון לעבודת יהודים.
267. חבצלת, ג' בסיון תרמ"ב (21.5.1882), עמ' 230-232; הלבנון, כ"ח בסיון תרמ"ב (15.6.1882), עמ' 173-174.

במקביל נשלח מירושלים, בכ"ט באייר תרמ"ב, מכתב מחאה קצר לעורך הלבנון, חתום בידי הרב סלנט, הרב כהניו, והרב יהושע בצלאל קנטרוביץ מראשי ישיבת עץ חיים, בו הם קובעים ש"דברי הרב הנ"ל בזה אין להם שחר, בטלים הם ומבוטלים" וחובה על כל הזוכה ליישב את הארץ להקפיד על שמירת המצוות התלויות בה "ובה" ישימו מבטחם כי יצוה ברכתו עליהם". הדברים פורסמו כשבועיים אחר כך בהלבנון.²⁶⁸ בעקבות מכתבי רבני ירושלים, פרסם הרב לפידות הבהרה כי "אף שיש מקום לפלפל בזה" הרי זה דבר חדש התלוי בסברה, והוא מבטל דעתו בפני הגאונים הללו, שאת מכתביהם המפורטים פרסם במלואם בסוף דבריו.²⁶⁹ לאמתו של דבר, לא חזר בו הרב לפידות ממסקנותיו והוא עתיד לפרסמן בעת פולמוס שמיטת תרמ"ט.²⁷⁰

ברי"ל, שפרסם את הדברים בעיתונו, העיר בנימה צינית ששמח לראות ש"הרבנים בירושלים החלו גם הם לחות דעתם דעת תורה בדברים הנוגעים לשאלת ישוב אה"ק". הוא הוסיף שידוע שגישתם של רבני ירושלים הינה לחומרה בעניינים אלו. ברי"ל הוסיף לדברים מאמר פרי עטו של רב עיירה בליטא, הרב צבי הירש ראם, שתמך בפסיקת הרב לפידות וראה בה תשובה ניצחת לטענת נטר ולמגמות כנגד הפניית המהגרים לארץ. הרב ראם גם מחה כנגד עמדת רבני ירושלים שפסלו את דברי הרב לפידות. כדרכו להציע את עיתונו כמקום לליבון סוגיות מהותיות, ציין ברי"ל, כי מן הראוי שיתפרסמו דעות המחמירים והמקילים ועל פי רוב דעות מגדולי הרבנים תיקבע הלכה למעשה. "עלינו לדעת", ציין ברי"ל, "כי רוב העולים עתה לאה"ק [לארץ הקודש] לעבוד את האדמה אם לא נחמיר עליהם בכל החומרות החמורות ישמעו בקול מורים. ואם נרצה כי משעה הראשונה יתנהגו לפנינו משוה"ד [משורת הדין], יעשו המה כטוב בעיניהם ותרב המחלוקת והפרצות באה"ק להחריב הישוב בטרם התישב".²⁷¹

268. הלבנון, י"ד בסיון תרמ"ב (1.6.1882), עמ' 146.

269. הלבנון, כ"ח בסיון תרמ"ב (15.6.1882), עמ' 173-174.

270. בשנת תרמ"ח התכתב הרב לפידות בעניין עם הרב מרדכי אלישכרג. במכתבו פרט את תשובותיו להשגות רבני ירושלים. הוא טען שלדעתו ניתן לצרף את הדעה שאין השמיטה חובה בזמן הזה כלל, כמו גם את הספק בשנות השמיטה ולכך יש אף לצרף את הטענה, שנדחתה בשנת תרמ"ב על ידי הרב סלנט, שהאדמות הינן למעשה ברשות המלך, וכי "ליתר שאת יכולין לימכור לישמעאל המכירו", כהצעת הרב ספקטור מקובנה, באותו הזמן. ראו להלן שער חמישי, הע' 88.

271. וראו בספרו של הרב כהניו, חוקות עולם (נדפס בשנת תרמ"ו), דף מ עמ' א, שם הגיב על טענות מעין אלו וציין שבניגוד לטוענים שהוא מחמיר, בכל חיבוריו יגע בכל כחו "להמציא קולות על עובדי אדמה", אולם אין אפשרות להחיר איסורים "כחפץ אלו האומרים כנ"ל".

שאלת המסחר באתרוגי שביעית

יתכן שהד לפולמוס הנזכר נשמע גם בדיון מסוים שהתקיים סביב סוגיית המסחר באתרוגי ארץ ישראל בשמיטה. המסחר באתרוגי ארץ ישראל התרחב מאד מאז השמיטה הקודמת, ומדובר היה כבר בעשרות אלפי אתרוגים שיוצאו מדי שנה לחוץ לארץ.²⁷² הסוחרים, שנמנו ברובם על בני היישוב האשכנזי בירושלים, שיווקו את אתרוגי שנת תרמ"ב שגדלו בפרדסי ערבים, כאתרוגי חולין, כפי שהונהג כבר בשמיטה הקודמת, ומודעות מטעם הסוחרים פורסמו בעיתונות בשנת תרמ"ב.²⁷³ היו אמנם רבנים וסוחרים שהעלו גם עתה את שאלת היתר השימוש באתרוגים אלו או את סוגיית קדושתם של הפירות בשל השמיטה, אולם העמדה הרווחת בין הפוסקים שדנו בעניין הייתה שניתן להקל לנהוג באתרוגים אלו כאתרוגי חולין, הן מן הנימוקים שהוזכרו לעיל, והן בצירוף נימוקים מקילים נוספים.²⁷⁴ ביטוי לכך נמצא במכתב שכתב ר' יעקב ספיר, סוחר האתרוגים הוותיק, אשר פורסם על ידי חתנו, עורך הלבנון, יחיאל ברי"ל. במכתב החרף שמוען לידידו "מוהרמ"י בהאמבורג", ציין ספיר:

מה שהודיע ר. ש. ע. הירושלמי על דבר השמטה הוא שקר שאין לו רגלים. זה לי יוכל שנים שבתי באה"ק ועברו לפני שבע שמטות והרכה רבנים גאוני עולם היו בימים האלה וגם עתה בק"ק הספרדים והאשכנזים ולא שמעתי מי שנהג שביעית בפירות הגוים. וזה יותר מעשרים וחמש שנים ששולחים מאה"ק לחו"ל יין ושמן ואתרוגים ושאר פירות גם בשנות השמטה ואין מי שיערער בדבר. וזאת שנת השמטה השנית אשר גם הרב הגאון המפורסם מוה' חיים אלעזר וואקס נ"י אבדק"ק קאליש (ועתה בעוב"י [בעיר ואם בישראל] ווארשא,

272. בשנת 1883 ייצאה ארץ ישראל כ-30,000 אתרוגים. ראו פורת, אתרוגים, עמ' 73; שלמון, אם תעירו, עמ' 118.

273. ראו למשל המודעות בעיתונות על מכירת אתרוגי שנת תרמ"ב, שפרסמו: ר' יעקב ספיר (הלבנון, ד' באב תרמ"ב (20.7.1882), עמ' 216); בית המסחר סלנט-עמקיה וכן חברת בן ציון ליאון (הלבנון, ה' בתמוז תרמ"ב (22.6.1882), עמ' 182; שם, י"ב בתמוז תרמ"ב (29.6.1882), עמ' 190). וראו מכתב של הרב ישעיהו אורנשטיין לברי"ל על נסיעתו לוורשה למכור אתרוגים מהארץ מטעם חברת בן ציון ליאון (הלבנון, ה' בסיון תרמ"ב (24.5.1882), עמ' 152).

274. ראו תשובת הרב חיים יהודא ליב ליטוויץ-סאסניצער, מאלול תרמ"ב, שנשאל ממוכרי אתרוגים "אם יש איזה חשש באתרוגי ארץ הקדושה בשנה זו שנת השמיטה". הוא הסיק שאין להחמיר בעניין ובשעת הדחק ניתן להשתמש אף באתרוג מפרדס של יהודי (שו"ת שערי דעה, יו"ד, סי' צב). הרב יצחק שמלקיס ציין ש"בשל נכרי ודאי מותר לקנות [...] אך בשל יהודי עדיין יש להסתפק [...] לדעתי אין להתיר [...] ואם עשו ישראל שטר מכירה כמבואר במב"ט סי' ס"ד על שביעית בהבלעת שאר שנים יש להתיר" (שו"ת בית יצחק, יו"ד, סי' קכא).

והוא הגדיל המסחר באתרוגי עה"ק יפו לטובת עניי אה"ק) קונה בכל שנה וגם בשנת השמיטה הרבה אלפים מאתרוגי אה"ק ואין מי מכל גאוני פאלען [פולין] שיפקפק בדבר.²⁷⁵

בריי"ל הוסיף בהערה:

בין השולחים אתרוגים מקודש לחו"ל ישנם שנים שהם בני רבנים גאונים האחד היה (כבר שחל"ח [שבק חיים לכל חי]) והשני הוא עוד היום מורה הוראה בק"ק אשכנזים בירושלם,²⁷⁶ ואם היה קצת חשש בזה נגד ההלכה או נגד המנהג ואף כי נגד שניהם לא היו מניחים אותם אבותיהם הרבנים הגאונים לעשות כן. ופוק חזי כי בשנה הזאת יצא לחו"ל למכור אתרוגי א"י אחד מתלמידי הרב הגאון מוה' יהושע ליב דיסקין נ"י,²⁷⁷ ואם היה גם שמץ איסור בזה היה מוחה הרב נ"י ביד תלמידו זה הסר למשמעתו.

למעשה נקטו הרבנים סלנט ודיסקין עמדה פסיבית בעניין. בית מסחר סלנט למשל זכה להכשר בחתימת הבד"ץ האשכנזי בירושלים ולאישור אב בית הדין הספרדי, הרב יעקב שאול אלישר. החותמים ציינו שאף שהשנה היא שנת שמיטה, "נהגו עלמא לפסוק פה בקודש" כשיטת הבית יוסף שאין שביעית נוהגת בפירות שגדלו ברשות גויים, מה עוד שעיקר מצות שביעית בזמן הזה הוא רק מדרבנן וכפי שהאריך בעל "פאת השלחן".²⁷⁸ אולם הרבנים סלנט ודיסקין לא היו חתומים על ההיתרים. הרב סלנט המשיך אפוא לנהוג במדיניות שנקט בשמיטה הקודמת, כשהוא נמנע מלתת הכשר לאתרוגים אלו אך לא הביע כל התנגדות לשיווקם.²⁷⁹ הרב דיסקין, שהתיישב בירושלים בשנת תרל"ח, אף החמיר

275. הלבנון, ט' באלול תרמ"ב (24.8.1882), עמ' 255. השאלה הטרידה כנראה גם את אחד מן הרבנים לבית במברגר שכן בגלויה ששלח לו בריי"ל, בג' באלול תרמ"ב, הוא ביקש מן הנמען: "אחלה פני כתי"ר [כבוד תורתו הרם] כי תנמ"י [תכף ומיד] כבוא מכתבי זה לידו ישלח לי בחזרה את התשובה של מר חותני ששלחתי לו על דבר השמיטה, כי פקודת מר חותני חזקה עלי להדפיסה בהלבנון במוקדם האפשר" (בריי"ל, גלויה. בגלויה לא צויין שם הנמען אולם בשולי המכתב מוזכר שאחי הנמען הוא "הגאב"ד מקסינינגען", הוא הרב משה אריה במברגר). וראו עוד להלן, הע' 280, שסוגייה זו הטרידה את הרב שמחה במברגר בשמיטה הבאה.

276. הכוונה ככל הנראה לר' יהודה ליב סלנט בן הרב זונדל מסלנט ואחינו שותפו ר' ביינוש בנימין סלנט בן הרב שמואל סלנט.

277. הכוונה ככל הנראה לרב ישעיהו אורנשטיין, ראו לעיל בהע' 273.

278. מתוך נוסח כתב הכשר מיום כ"ט בתמוז תרמ"ב, לאתרוגי יפו ששווקו על ידי בית מסחר סלנט. על התעודה חתמו הרב בנימין סטופצי, הרב יעקב ממאטעלא והרב יהושע בצלאל קנטרוביץ, והוא אושר על יד הרב יעקב שאול אלישר (סלנט, תורת רבינו, א, עמ' 10).

279. ראו לעיל, ליד הע' 119.

למעשה לנהוג בפירות אלו קדושת שביעית, אך גם הוא לא עשה פומבי לדבריו ולא התנגד למעשה למסחר המקובל.²⁸⁰

יש לציין שהפעם נלוותה לדיון זה גם התייחסות לאתרוגים שגדלו באדמות של יהודים או לעבודת הקרקע באדמות יהודים בכלל.

מאז השמיטה הקודמת, חלה התפתחות גם ביוזמות לגידול מסחרי של אתרוגים במטעי יהודים. בלטה בכך פעילותו של הרב חיים אלעזר וואקס, רבה של קאליש ונשיא כולל ורשה. בשנת תרל"ו (1876), קנה הרב וואקס בכספי כולל ורשה, קרקעות בכפר חיטיין²⁸¹ ונטע בהם שלושה פרדסי אתרוגים, שאת הכנסותיהם העתידות ייעד לרווחת כולל ורשה. הרב וואקס עשה תעמולה רבה למען אתרוגי ארץ ישראל וזכה גם לגיבוי של הרב מאיר אוירבך, רבה של העדה האשכנזית בירושלים ורבה הקודם של קאליש, ולתמיכה נלהבת של רבה של הקהילה האשכנזית בצפת הרב שמואל העליר.²⁸² במקביל עסק הרב וואקס ברכישת אתרוגים מפרדסי ערבים, לשם ייצואם לחו"ל.²⁸³ הרב וואקס ראה בפיתוח ענף זה כלי עיקרי לרווחת כולל ורשה וליישוב בכלל, וחשיבות הן מצד מצוות יישוב הארץ והן כדי לדאוג לאתרוגים כשרים ללא פקפוק. אמנם בשמיטת תרמ"ב

280. על נוהגו המחמיר של הרב דיסקין בפירות שמיטה של גויים, ראו שו"ת ר' עקיבה יוסף, יו"ד, ב, סי' קס. התייחסותו של הרב דיסקין למסחר האתרוגים עולה מתשובה לשאלת הרב שמחה במברגר רבה של אשפנבורג, בשנת תרמ"ט. במענה לשאלה על מעמדם של האתרוגים בשנה זו ציין בשם הרב דיסקין, נאמן ביתו ר' מענדל מויענשט, כי "העולם סומכים על דעת הפוסקים דשביעית אינו נוהג בשל עכו"ם", אולם לדעתו יש לצאת ידי הדעות המחמירות, אך ניתן לקנות את האתרוג בהבלעת דמיו ולנהוג בו קדושה. הוא עצמו נמנע כבר בשנת תרמ"ב לגלות דעתו בנושא בפומבי, "כי הסוחרים הספרדיים והאשכנזים המה קרובי הרבנים ח"ר הספרדים והאשכנזים הדריים פעה"ק והמה סדרו להם דרכי ההיתר ויד רבינו מסולקת מזה [...]. ועל הרבנים המתירים מוטל הדבר להורות להעם כל דרכי היתרם" (שו"ת זכר שמחה, סי' ריז). הרב במברגר העלים את שם הרב לבקשתו ("כי אין רצון רבינו להורות בעניינים אלו מכמה טעמים"), כמו גם את שם נאמן ביתו. א"ר מלאכי שיער שמדובר ברב דיסקין (מלאכי, פרקים, עמ' 172, הע' 77), והדברים הוכחו כנכונים עם פרסום כתב היד של התשובה (בהשמטות!), שם צויין במפורש שהכותב הוא ר' מענדל במוהרא"י [מויענשט], בפקודת הרב דיסקין (דיסקין, תשובה, עמ' קכ. וראו גם אזכור התשובה בשו"ת ציץ הקדש, א, סי' טו).

281. ברי"ל, יסד המעלה, עמ' 191, ציין שהאדמות נרשמו בטאבו על שם משה מונטיפיורי.
282. אמבון, הרב היר, עמ' 214-215. על פי עדות חתן חתנו של הרב העליר, היוזמה אף הייתה מצידו של הרב העליר, אשר שלח את חתנו ר' יצחק לורברבוים מצפת לקאליש, להציג בפני הרב וואקס את התוכנית ולשכנעו בעניין, וכי הרב העליר פיקח באופן אישי על משלוח האתרוגים לחו"ל (היר, הרב, עמ' 223-224).
283. ראו למשל במכתבו של ברי"ל, חתנו של ר' יעקב ספיר, לרי"מ פינס, מכ"ז באדר תרל"ח: "הצליח בידי מר חותני לעשות שותפות או מסחור עם הרה"ג וואקס מקאליש על ששת אלפים אתרוגים אתרוגי יפו, וכמדומני שמשלם בעד כל אתרוג רק ערך 5 פיאס" [טר] [...] הריח שמרויח הרה"ג וואקס מאתרוגי א"י הוא נותן לכולל ווארשא" (מלאכי, מנגד תראה, עמ' 75-76).

היה עדיין יכול האתרוגים בפרדסים בכפר חיטין מצומצם מאד. ערב השמיטה נעקרו חלק מהעצים וניטעו במקומם זנים מובחרים יותר, שטרם נתנו פירות.²⁸⁴ ההתפתחות המשמעותית של פרדסים אלו תרחש רק לאחר שמיטת תרמ"ב,²⁸⁵ וכנראה רוב האתרוגים שנסחרו מטעם הרב וואקס בשנת תרמ"ב היו עדיין מפרדסי גויים.²⁸⁶ בנוסף לפרדסים אלו היו נטועים באותה עת כ-1,700 עצי אתרוג במקוה ישראל, כשאלפים מן האתרוגים יוצאו ערב השמיטה לאירופה, ככל הנראה, על ידי בית המסחר סלנט.²⁸⁷ אך ספק אם היה מי שהסכים לייצא את פירות תרמ"ב הקדושים בקדושת שביעית לחו"ל, מה עוד שרבים מהם לא היו מוצלחים ומהודרים במראם.²⁸⁸ מכל מקום יתכן שהתפתחות ענף יצוא האתרוגים, גם מפרדסי יהודים, היה הרקע להתייחסות גם לשאלת אתרוגי שביעית מפרדסי יהודים, ואולי הוא נדון גם לאור הצעתו של הרב לפידות להקל בדיני השמיטה, לצורך הרחבת ההתיישבות הארץ.

בדיונים המועטים שנמצאו בנושא זה היה אמנם מי שהקל להשתמש בשעת הדחק אף באתרוגים מפרדסי יהודים, בפרט מנימוקים ייחודיים לאתרוגים, אך הנטייה הייתה להדגיש שההיתר הוא לאתרוגים מפרדסי גויים, כאשר ממילא הם אלו שהיו מצויים בשוק. ביטוי בולט לעמדה זו נתן הרב מרדכי גימפל יפה, רבה של רוז'ינוי. הרב יפה היה מהתומכים המובהקים בשימוש באתרוגי ארץ ישראל. כבר בשנת תרל"ה פרסם הרב יפה את דעתו בעיתון הלבנון. הוא פסל את השימוש באתרוגי קורפו מחשש להיותם מורכבים והמליץ ש'כל איש אשר אהבת הארץ תקועה בלבבו ישתדל לקחת מן האתרוגים הללו למצוה' הן בגלל כשרותם הברורה, הן משום חיבת הארץ והן מתוך תקווה שהדבר יועיל כלכלית ליישוב בארץ.²⁸⁹ בשנת תרמ"ב נתבקש שוב הרב יפה להבהיר את דעתו, על ידי הרב שלמה רזכטה, שעסק רבות בנושא כשרות האתרוגים והתכתב עם רבנים רבים בנושא.

284. ברי"ל, יסד המעלה, עמ' 191-192.

285. בשנת 1887 ייצאו כ-42,000 אתרוגים, שיהוו כרבע מצריכת האתרוגים ברוסיה. חברת סלנט תייצא אז כ-25,000 מהם, הרב וואקס כ-8,000, ושאר האתרוגים (כ-20%) ייוצאו על ידי סוחרים קטנים (שלמון, אם תעירו, עמ' 114, 118; פורת, אתרוגים, עמ' 73).

286. כפי עולה ממכתבו של הרב וואקס לרב אלישר מיום ה' בניסן תרמ"א: "והתחלתי בדבר הזה אשר ראשיתו מצער לקנות אתרוגי אה"ק עבור בני מדינת, וגם נטעתי עצי אתרוגים בכפר חאטין סמוך לטבריא ואקוה לה' אשר אחריתו ישגה [ישגא] מאד להוציא כל מחשבותי לפועל ולאור עולם שיהי'ה] באפשרות לקוות להספיק אתרוגים מאה"ק לכל אחינו שבגולה" (פורת, אתרוגים, עמ' 105). גם מתשובות הרב רזכטה משנת תרמ"ב עולה שהאתרוגים שסיפק הרב וואקס היו אתרוגים מפרדסי גויים (ראו בסמוך), וכך ציין במפורש ר' יעקב ספיר, בשנה זו (ראו לעיל, ליד הע' 275).

287. ראו לעיל הע' 191.

288. ברי"ל, יסד המעלה, עמ' 192, 198.

289. הלבנון, כ"ז בסיון תרל"ה (30.6.1875), עמ' 334-335.

בתשובתו, משלהי שנת תרמ"ב,²⁹⁰ חזר הרב יפה על עיקרי הדברים שפרסם בהלכנון, אולם הוסיף כי הוא "נבוך בשנה הזאת שנת השמיטה" משום שיש הסוברים שקדושת שביעית נוהגת בשל גוי, ועוד, שהשל"ה החמיר בזה מאד. בתשובתו פירט הרב יפה את מכלול השאלות העשויות לנבוע אם חלה קדושת שביעית על הפירות, דבר העשוי להציב מכשול משמעותי בפני הפצתם והשימוש בהם, אולם הסיק למעשה שכיון שגם לפי הסוברים ששמיטה בזמן הזה היא מן התורה יש צדדים להקל במסחר ובצורך ב'ביעור'. "וגם יש דעות שגם שביעית דרבנן בזה"ז. ועכ"פ בשל גוים למה לנו לחפש ולגבב חומרות להפסיד ממונם ש"י [של ישראל] ולמסרם ביד א"י [אינם יהודים]". בד בבד עם מסקנה זו, טרח הרב יפה להוסיף הסתייגות ברורה ממצייאת היתרים הנוגעים לחקלאות של יהודים בשדות בארץ ישראל בשנת השמיטה:

אבל לענין שביעית בזה"ז בעתים אלו שרבו שדות של ישראל חלילה לפקפק באיזה קולות מצד שנאמר שהם דרבנן וכו' שאינו במשנה וגמ' שהחמירו בזה בלי חילוק וע"י מכירה בזה א"א [אי אפשר] מצד חני' [ה] בקרקע וגם בהערמה בזה הוה כחה"ש [כחילול השם] דלא דמי לחמץ ובכור שהם מטלטלין העומדים למכירה. משא"כ [מה שאין כן] קרקע ושדות של ישראל. מה גם דאף א"נ [אי נימא] דהוי דרבנן הוי דברי קבלה שכד"ת [שכדברי תורה] דמי לענין ספיקות. וכבר העירותי כי הראשונים בימי עזרא קבלו המעשרות ע"ע [על עצמם] והסכים הקב"ה ואנו נרצה לפרוק מעלינו המצוה הזאת המפורשת בתורה הכתובה והמסורה.²⁹¹

כאמור יצוא האתרוגים מפרדסי יהודים היה מועט, ולמעשה, הרב יפה אף לא התייחס כאן לסוגיית האתרוגים אלא לעבודה חקלאית בכלל בשדות שהתרבו בבעלות יהודית. קרוב לשער שההדגשה היתרה של הדברים וההיבט הנרחב שלהם באו לנוכח הצעתו של הרב לפידות מרייסן, או הצעות דומות, להקל בדיני השמיטה לצורך התיישבות. יש לציין, שהרב יפה היה מעורב באותה עת באופן אינטנסיבי בקריאה ובעידוד להתיישבות בארץ ישראל. כבר בכסלו תרמ"ב, הוא היה שותף בהקמת חברת יישוב ארץ ישראל בעירו, כשהוא תולה, בהקדמתו הנלהבת לפנקס החברה, את הפרעות במזרח אירופה בשכחת

290. יש קושי מסוים בתארוך תשובת הרב יפה ותגובתו של הרב רזכטה. על פי הנדפס נכתבה תשובת הרב יפה ב"א' נצבים יתברכו כברכ"ת [=י"ט באלול תרמ"ב] השנה", ותשובת הרב רזכטה ב"א' וילך שנת תרמ"ב". אולם, לא יתכן שהרב רזכטה כתב את תשובתו חזרה שבוע בלבד לאחר שנכתבה תשובת הרב יפה, שהרי הוא מציין שהתשובה הגיע לפני "זמן כביר" ומחמת טרדותיו השתתה תשובתו. יתרה מזו, באותה שנה היו פרשות נצבים-וילך מחוברות.
291. שו"ת בכורי שלמה, סי' לו.

מצוות ישיבת הארץ שהיא "מצוה כוללת ואוספת כל התורה והמצוות כולן"²⁹². בה' בניסן תרמ"ב הוא שלח מכתב לרב ד"ר להמן ובו קרא לו להפנות את משאביו ליישוב הפליטים בארץ ישראל ולא באמריקה, הן מסיבות דתיות והן מסיבות כלכליות. הערכתו הייתה כי אם יתמכו הנדיבים בהקמת מושבות בודדות לכמה מאות משפחות, הרי שבמשך הזמן, עם התבססותן והתיישבות בעלי ממון בתוכן יביא הדבר להושבת רכבות משפחות "ויעשו הערים היושבות על מבואת הים כמו יפו, עכו, חיפה, ביירוטה, לחוף ימים וערי מסחור כמו אדעססא, וליבאווי, ודומי'הן]. יקחו להם מסחורי האתרוגים, יי"ג [יי-גפן], ודוגמתם בתנוכת מגידולי ארצנו, ארץ לא תחסר כל בה, אם יהיו לה עובדים בידיים אמנות וחרוצות"²⁹³. במהלך תרמ"ב יהיה הרב יפה מעורב בקימומה מחדש של פתח תקוה; בעידוד התיישבות של בני סובלק בארץ ובקריאה בכלל להתיישבות בארץ ולא באמריקה. בראשית תרמ"ג הוא יהיה שותף ליוזמת הרב מוהליבר להקים מושבה חדשה, לימים עקרון. אולם עם התגברות מעורבותם של גורמים משכיליים לא דתיים בניסיונות ההתיישבות, ראה הרב יפה צורך להבהיר שההתיישבות חייבת לשאת אופי דתי מובהק. אם בכ"ה בכסלו תרמ"ב, בהקדמתו לפנקס חברת יישוב הארץ בעירו, רק מתח הרב יפה קו מחבר וטבעי בין הפעולות של קניית קרקעות לשם קיום המצוות התלויות בארץ, על ידי תלמידי הגר"א, הפעולות של הרבנים דורשי ציון אחר כך ואף פעולות חברת כ"ח ליישוב הארץ ובין הפעילות הקונקרטית ליסוד מושבות חקלאיות,²⁹⁴ הרי שכמה חודשים אחר כך, עם התגברות הפעילות ליישוב הארץ על ידי גורמים לא דתיים, ידגיש הרב יפה במפורש שהפעילות ליישוב הארץ צריכה להעשות בכשרות ובצביון דתי ראוי,²⁹⁵ ומסתבר

292. יעבץ, הארץ, ד (תרנ"א), עמ' 146-147. ראו גם: סלוצקי, שיבת ציון (תרנ"ב), ב, עמ' 14-15.

293. הלבנון, י"ד בניסן תרמ"ב (3.3.1882), עמ' 99.

294. "אחינו! הלא ידעתם גם שמעתם, כי זה כמו שמונים שנה ויותר, אשר הגאון הגדול הצדיק מוהר"ר ר' חיים מוולאדין זצ"ל בעזר גדולי הדור החל ביסוד המעלה ליסוד ישוב באה"ק ועל פיו נסעו כמה מגדולי היראים, והמה היו הראשונים המתנדבים לשבת בירושלים, ואח"כ החל לעוררם למקנה שדות וכרמים לקיים מצוות התלויות בארץ, ואחר קדמה סילוקו של אותו צדיק החל רוח ה' לפעם בלב גדולי הגאונים הצדיקים רע"ק [ר' עקיבא איגר] ורמ"ס [ור' משה סופר] זצ"ל, ואחריהם חזרו החזיקו הגאונים רצ"ה [ר' צבי הירש] קאלישער ור"א [ור' אליהו] מגרידיץ ז"ל ודומיהם, כלם עוררו ע"ד ישוב ארצנו השוממה [...] ולעומתם החלה חברת כ"ח להיטיב פניה לארצנו ולתת גאולה לארץ [...] הגאונים הצדיקים נאספו אל עמם, חברת כ"ח התנהגה בעצלתיים [...] ויהי זאת קצף על ישראל. [...] קול קורא פנו דרך, אמרו לערי יהודה הנה בניך, דרשו שלום הארץ זרעו שדות ונטעו כרמים [...] מכנף הארץ זמירות שמענו מזמרת הארץ, חברות רבות התעוררו להאחז באה"ק ולקנות שם אחוזות לבנות בתים לזרוע שדות ולהושיב שם רבים מאחב"י [מאחינו בני ישראל]" (יעבץ, הארץ, ד (תרנ"א), עמ' 146-147. ראו גם: סלוצקי, שיבת ציון (תרנ"ב), ב, עמ' 15-14.

295. ראו להלן, שער רביעי, הע' 31, קריאתו באייר תרמ"ב, יחד עם הרב סלובייצ'יק, בנוגע לאגודת סובלק.

שהוא ראה חשיבות להדגיש גם כאן את עמדתו בנושא שמירת המצוות בחקלאות המתהווה בארץ ישראל.

באופן מעניין, הייתה כאן אחת ההתייחסויות הראשונות בתקופה זו לאפשרות של מכירת הקרקע לגוי לצורך הפקעת קדושת השביעית מן הקרקע. יתכן אולי שהייתה בכך התייחסות להצעה שהציע אליעזר בן-יהודה, עוד קודם עלייתו לארץ, אשר פורסמה בעיתון המגיד בראשית שנת תרמ"א. בניסיון לעודד התיישבות חקלאית בארץ ישראל במקום באמריקה, הביא בן-יהודה מקורות ונתונים המלמדים על איכות אדמתה של הארץ ועל האפשרויות האופטימיות לפתח בה התיישבות חקלאית מוצלחת, בפרט מטעי כרמים, אולם הוא ציין ש"דבר אחד נותן באמת פתרון פה לאויבי ארצנו: חובות הארץ, תרומה, מעשר ושביעית, יגרעו מתבואת עובד האדמה היהודי בארץ ישראל, ובדבר הזה ירע גורלו מגורל עובד האדמה בחוץ לארץ". משכך קרא בן-יהודה ל"הרבנים האוהבים את עמם כתורתם", למצוא לכך פתרון הלכתי, המיוסד על ההערמות המקובלות בהלכה:

לא לעבור על מצות התורה והתלמוד חפצנו; את ההלכה נחפוץ לשית לאבן הפנה לכל מעשינו. אך עז ביד הרבנים להערים ולהתקין תקנה בדבר שאין הצבור יכול לעמוד בו. כח ביד הרבנים לעבור אף דבר מן התורה אם השעה צריכה לזה, ותרומות ומעשרות בזמן הזה רק מדבריהם! פקוח נפש דוחה שבת ופקוח נפש בת עמנו על אחת כמה וכמה! הלא התקין הלל הזקן פרוסבול! הלא התקינו החכמים מכירת חמץ! ומדוע לא יתקינו הרבנים עתה מכירת האדמה לגוי? ארץ ישראל בזמן הזה כמו סוריא בזמן הבית [...] בזמן הזה אין לנו לאמר "אין קנין לעכו"ם בארץ ישראל", אחרי שחובות הארץ רק מדרבנן ובמילתא דרבנן לא אמרינן אין קנין (כסף משנה שם י"ג בשם הר"י קורקוס) [...] ביד הרבנים לעשות תקנות לפי צרך השעה. את הכח הזה נתנה להם התורה; עת לעשות לה' - הפרו תורה! ומתי היתה עת לעשות לה' כאשר היא עתה? [...] חוסו נא על כספם של עניים החפצים לעבוד ולשמור את ארצנו הקדושה והשוממה המתאבלת על בניה כי אינם! עשו והייתם גם אתם לברכה בפי עמכם עד העולם!²⁹⁶

הרב יפה, מכל מקום, שלל את האפשרות למכור את הקרקע לגוי, לצורך עבודתה בשמיטה, גם מצד איסור מכירת קרקע לגוי ('לא תחנם'), גם בשל פקוק בכשרות ההערמה שבמכירה, וגם מהתוקף שניתן לשמיטה לאור החשיבות שניתנה לה על ידי עולי בבל.

296. המגיד, ד' בתשרי תרמ"א (9.9.1880), עמ' 306-307. כאמור לאחר עלייתו לארץ, בתגובה לנטר, טען בן-יהודה, אולי בניסיון להתקרב לרבנים בארץ, שהמעשר והשמיטה לא מהוות בעיה כלכלית, ראו לעיל הע' 217.

מעניינת בהקשר זה התייחסתו של הרב רזכטה לדבריו האחרונים של הרב יפה:

ואין להוכיח מכל דברי בזה אף דבר אחד להקל בענין עבודה בקרקע בשנת השמיטה בזה"ז. ולא אגיד בזה דעתי לא להקל ולא להחמיר. כי זה שייך לגדולי הדור להכריע בזה. אבל עכ"פ א"ש [אתי שפיר] להקל באתרוגים שקנו בא"י [בארץ ישראל] מעובדי כוכבים שאין בו חשש שביעית. וכמו שהעלה כ"ג [כבוד גאון] וכמו שהוספתי ראיות לדברי קדשו.

ניכר בדברי הרב רזכטה כי לא רצה לעסוק בשאלת עבודת הקרקע של יהודים, אלא דווקא בסוגיית האתרוגים ונגרר לדון בעניין בשל הערת הרב יפה. יחד עם זה לא רק שסגנון תשובתו בעניין מתון יותר, אלא שהמעין בתשובתו, שנגעה אמנם לשאלת האתרוגים, ימצא כי הרב רזכטה העלה כמה צדדים להקל, שלא הועלו על ידי הרב יפה, היכולים להשפיע גם על סוגיית עבודת הקרקע, ועיקרם:

א. הספק איזו שנה היא למעשה שנת השמיטה, "דיש פלוגתא דרבוותא בשנת השמיטה [...] וא"כ כיון דקיי"ל דשביעית בזה"ז דרבנן הוי ספיקא דרבנן ולהקל".

ב. ההיתר התלמודי לחרוש ולזרוע בשל 'ארנונא', "וא"כ כיון דבארץ ישראל יש כעת מסים וארנוניות גדולות מאד. ועוד שהריוח הוא להחיות נפשות עניי ארץ הקדושה אין לך חיי נפש גדול מזה. וכיון דשביעית בזה"ז הוא דרבנן לדעת רוב פוסקים כנ"ל לא גזרו בזה משום חיי נפש האביונים".

ג. הטענה שגם אם נתייחס לגדר שביעית בזמן הזה כדברי קבלה' שקבלו עליהם בתחילת בית שני "מוכח שגם ספיקו דדברי קבלה יש להקל כספק דרבנן".

יחד עם זה למעשה לא צירף הרב רזכטה את הטיעונים הנ"ל אלא כדי להתיר בשופי את אתרוגי הארץ, שבאו כאמור מפרדסי גויים, כשהבסיס העיקרי לכך הוא ההיתר המקובל שלא לנהוג קדושת שביעית בפירות נכרים, כפי פסק השולחן ערוך ופאת השלחן, ובצירוף עוד ספקות נוספים, הנוגעים בפרט לאתרוגים.²⁹⁷ יתר על כן, בסוף דבריו, ציין הרב רזכטה כי הוא אינו רוצה כלל להכריע בשאלה אם שביעית דאורייתא או דרבנן "כי תלוי באשלי רברבא".²⁹⁸ בפועל, כל המשא ומתן בין הרב יפה לרב רזכטה לא נתפרסם באותה העת, והודפס רק בשנת תרנ"ד, כך שהדברים לא קיבלו באותה שעה הד ציבורי.

297. הטיעון הראשון בו האריך הרב רזכטה הוא שיש ספק מתי חלה קדושת שביעית על אתרוגים, אם בזמן החנטה או הלקיטה, וסביר שרוב האתרוגים חנטו לפני השביעית, וממילא לא חלה עליהם קדושת שביעית.
298. כאמור לאורך תשובתו חזר הרב רזכטה על הקביעה שהדעה המקובלת היא שחוב שמיטה בזמן הזה הוא מרבנן, אולם בשולי תשובתו הוסיף, כי לאחר כתיבת התשובה מצא שכמה אחרונים צדדו ששביעית

סיכום

התפתחות היישוב היהודי בארץ ויוזמותיו החקלאיות, ברבע האחרון של המאה ה-19, הביאו לדיונים מחודשים וחדשים בסוגיית השמיטה.

סביב שמיטת תרל"ה נדונה סוגיית השמיטה במיוחד בנוגע לשלושה היבטים:

א. העבודה באדמות בגליל שקנו יהודים מצפת

ב. המסחר באתרוגים

ג. העבודה בבית הספר החקלאי מקוה ישראל.

בין שלשת הדיונים היו הבדלים בולטים, שנגעו הן להבדלים שבין השואלים והן להבדלים שבין הרבנים המשיבים, ולאופי תשובותיהם.

- בעצם הדיון בגליל היה אמנם ביטוי להתפתחות המשפטית והכלכלית שאפשרה קניית אדמות על ידי יהודים, אולם הוא היווה כמידה רבה המשך לדיון המסורתי בשאלות מקומיות שנגעו להיתר עיבוד על ידי פלאחים ערביים, בנסיבות של הפסד ממון. האופי המסורתי של הדיון ניכר גם בכך שהשאלה הופנתה על ידי גורמים ביהדות ה'ספרדית' בצפת (כנראה משפחת עבו) וההיתר ניתן על ידי הרבנות הרשמית של ירושלים, קרי הרבנות הספרדית (הרב רחמים פראנקו והראשון לציון, הרב אברהם אשכנזי). ההיתר גם התבסס בעיקרו על הדעה הרווחת ששמיטה בזמן הזה מדרבנן ועל התקדימים שניתנו בנושא במאות ה-16-18. ההיתר גם לא קיבל ככל הנראה פומבי.²⁹⁹

- המסחר באתרוגים, לעומת זאת, לא נגע ישירות לשאלת היתר העיבוד החקלאי, אלא עסק בעיקרו בשאלת השימוש בפירות נכרים. יחד עם זה היו בו ניצנים של חידוש בכמה פרמטרים:

1. פיתוחו של המסחר הביא לכך שהדיון בנושא השמיטה לא היה רק בהקשר מקומי אלא בהקשר חוצה יבשות.

2. מי שדן בנושא היו הרבנים האשכנזים בירושלים, הרבנים אורבך וסלנט, כמו גם רבנים בליטא שעמדו בזיקה עם הרבנות בירושלים, בפרט הנצי"ב מוולוז'ין. דבר

בזמן הזה היא מן התורה, מה עוד שהוא נוטה לדעת הרב יפה, "דגם לסוכרים דהוי דרבנן בזה"ז הוי דברי קבלה ודברי קבלה כדאורייתא דמי".

299. היתר זה לא קיבל התייחסות פומבית באותה תקופה. השאלה והתשובות עליה התפרסמו רק בשנת תרמ"א, כאשר הדפיס הרב פראנקו את ספרו 'שערי רחמים' וכלל בו את תשובתו ואת תשובת הרב אשכנזי, ולמעשה הם לא עוררו כמעט דיון גם אחר כך.

זה ביטא את מעמדה הגובר והולך של הרבנות האשכנזית בעניינים הקשורים ביישוב בארץ, כמו גם של היהדות באירופה.

3. אף שהדיון לא עסק אלא בסוגיית פירות נכרים, הוא עורר פולמוס בנוגע לשאלות: האם לנקוט ששמיטה בזמן הזה דרבנן? האם לנקוט את הקולא הרווחת שלא לנהוג קדושת שביעית בפירות נכרים? בעת שרבנים בולטים סברו להחמיר ולנקוט ששמיטה בזמן הזה דאורייתא, והפירות קדושים בקדושת שביעית, בניגוד לנורמה הרווחת בארץ.

- סוגיית השמיטה במקוה ישראל הייתה ייחודית, בשל צירופם של כמה גורמים חדשים:

1. הקמתו של מעין יישוב חקלאי יהודי, ראשון מסוגו בארץ ישראל.
2. שותפותם של ארגונים אירופים בעלי אופי כלל-יהודי בנעשה ביישובה של הארץ. מציאות זו נתמכה כאמור על ידי גורמים דתיים שונים שביקשו לראות בכי"ח גורם מנהיגותי שיתרום להצבת אלטרנטיבה למערכת הכלכלית הקיימת, ואשר ראו בהקמת מקוה ישראל בסיס להתיישבות חקלאית עתידית נוספת וחלקם אף ראו בו בעל משמעות לתחיית יישובו של עם ישראל בארצו. מנגד עורר הדבר התנגדות אצל גורמים דתיים אחרים שחששו מן המעורבות של כי"ח בנעשה בארץ, הן בשל האופי המשכילי והלא דתי של ראשיה והן מחשש לפגיעה במוסדות היישוב הוותיקים. בשל כך, קיבל הדיון בנושא זה גם ביטוי פומבי יותר בעיתונות.
3. מתן הדרכה מעשית על ידי רבנים מחוץ לארץ (הרבנים קלישר וגוטמכר). רבנים אלו, שעמדו בקשר עם כי"ח, עמדו בזיקה מסוימת עם הרבנות הספרדית בירושלים, אך לא בכפיפות לה. הם גם לא היו כפופים לרבנות האשכנזית בירושלים, ובמידה כזו או אחרת אף עמדו בעימות עם עמדותיה.
4. פסיקת ההלכה שנקטו הרבנים הנזכרים, בנוגע לעבודת הקרקע בשנת השמיטה, כללה אמנם מתן הקלות הלכתיות מסוימות, אך ללא כל התייחסות לתקדימים הלכתיים מקילים יותר שנתנו פוסקים בארץ, במאות ה-16-18, ומתוך עמדה המדגישה את חומרת שמירת השמיטה וחשיבותה כתיקון לחורבן ולגלות. במידה רבה, נבע הדבר מגישה עקרונית ביחס לחשיבות המצוות התלויות בארץ כבסיס להתיישבות בארץ, זאת ועוד, בניגוד לדיונים הקודמים, ובפרט לדיון בגליל, לא הייתה כאן שאלה כלכלית של ממש, כיוון שמדובר היה בגוף מסובסד היטב שלא החזיק את עצמו כלכלית.

בשמיטת תרמ"ב המשיכו, ככלל, לנהוג במקוה ישראל על פי הנורמות שנקבעו בשמיטה הקודמת. נראה שגם באדמות הנזכרות בגליל נהגו הבעלים לפי ההיתר שקיבלו בשמיטה הקודמת. בנוסף לכך נידונה סוגיית השמיטה בנוגע להתיישבות החקלאית היהודית, משתי זוויות חדשות:

א. ההתיישבות החדשה בגיא אוני ובפתח תקוה - התיישבות זו הייתה נתונה במשבר קשה ערב השמיטה, ונעזבה ברובה. משכך לא נדון נושא השמיטה באופן משמעותי. עם זאת, מתברר שבשני המקומות נדונה סוגיית השמיטה. בגיא אוני ניתן כנראה היתר מסוים לעיבוד הקרקעות על ידי גויים, ואילו בפתח תקוה ניתן היתר מוגבל הרבה יותר, שנגע רק להיתר השימוש בחציר שגדל פרא. למעשה לא מסרו אנשי פתח תקוה את אדמותיהם לעיבוד במהלך השמיטה, אם כי בפועל חלק ניכר מן האדמות נזרע על ידי ערבים שפלו למקום.

ב. ההגירה ממזרח אירופה - הגירה זו העלתה לדיון פומבי, במהלך שמיטת תרמ"ב, את שאלת היכולת הכלכלית לקיים ההתיישבות בארץ המחויבות לשמירת המצוות התלויות בארץ ובפרט השביתה בשמיטה. הדיון היה תיאורטי בעיקרו, אך בעל משמעות, ביחוד בשל מעורבותם הגוברת של גורמים לא-דתיים בהתיישבות בארץ.

בנוגע לסוגיית השמיטה הסתמנו כמה מגמות. היו שניסו להמעיט בקושי הכלכלי שעשויה ליצור השמיטה או אף לבטלו, כשחלקם מדגיש את החשיבות הרוחנית לשמירת השמיטה להצלחת ההתיישבות. מנגד היו שהביעו חששות בנושא. חלקם סבר להפנות את המהגרים למקומות בהם חובת המצוות התלויות בארץ אינה נוהגת והיו מי שקראו למצוא פתרונות הלכתיים מקילים בנושא. בולט בהקשר זה הפולמוס שהתעורר סביב הצעתו של הרב אלכסנדר משה לפידות מריסן להתיר את העבודה בשמיטה לצורך קיום ההתיישבות העתידית, כשרבני העדה האשכנזית בירושלים יוצאים כנגדה בחריפות הן מסיבות הלכתיות והן מסיבות דתיות-אמוניות.

גם סוגיית המסחר באתרוגי שביעית עלתה לדיון מחדש, שכן בשל פיתוחו של היישוב הועלתה לדיון במידה מסוימת גם שאלת האפשרות לשימוש באתרוגים מפרדסי יהודים. היו אמנם פוסקים שציינו שניתן להקל בנושא זה אך מנגד היו מי שהדגישו את ההבדל היסודי שבין ההיתר להשתמש באתרוגי נכרים לאתרוגי יהודים. במידה כזו או אחרת, גם דיון זה קיבל משמעות מיוחדת על רקע שאלת אופייה הדתי של ההתיישבות העתידית והחשש מפני מעורבתם של גורמים לא-דתיים. עמדה זו ייצג בצורה מובהקת הרב מרדכי גימפל יפה בדיוניו עם הרב שלמה רזכטה. יתר על כן, דומה שההיתר שניתן על ידי הרבנות האשכנזית בירושלים לשיווק אתרוגי נכרים בשמיטה, ענף מסחרי שהלך

והתפתח, כבר נתפס על ידה כקולא משמעותית במצוות התלויות בארץ, שכן היו מי שסברו להחמיר בנושא זה, בהם הנצי"ב מוולוז'ין, והרב סלנט עצמו העדיף בשמיטות קודמות שלא להקל בנושא. נראה שגם על רקע זה היה חשוב לרבנים להבהיר שאין להקל בנושא זה בכל בנוגע לחקלאות יהודית, וכפי שהבהיר הרב גימפל יפה.

כפי שנראה להלן סוגיות אלו יידונו שוב, והפעם בצורה פומבית ונרחבת, לקראת שנת שמיטה הבאה, שמיטת תרמ"ט.